

ગઝલનું ઇંદ શાસ્ત્ર

(ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp)

(ડિસેમ્બર-૨૦૧૬)

સંશોધન-લેખન : ઉદય શાહ

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street, Navsari – 396445, Gujarat – India.

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

: Websites :

<http://www.udayshahghazal.com/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazal/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazals/>

<https://sites.google.com/site/udayshahxyz/>

ઉદય શાહ

દાદા ટક્કનો મહોલ્લો (સાંઈ સ્ટ્રીટ),

નવસારી - ૩૯૬૪૪૫,

ગુજરાત - ભારત.

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

Websites :

<http://www.udayshahghazal.com>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazal>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazals>

<https://sites.google.com/site/udayshahxyz>

સૂચના :

મારા પુસ્તકો, લેખ, ગઝલ, ભજન, કવિતા વગેરેની PDF File ઉપરોક્ત Websites પરથી વિના મૂલ્યે Download કરી શકાશે.

પ્રકાશક :

મનીષા શાહ - ધારા શાહ

દાદા ટક્કનો મહોલ્લો (સાંઈ સ્ટ્રીટ),

નવસારી - ૩૯૬૪૪૫,

ગુજરાત - ભારત.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડિસેમ્બર-૨૦૧૬ (E-Book)

મૂલ્ય : જો સમજા સકો તો આંસૂ, ન સમજા સકો તો પાની।

: મારી વાત :

રીયાઝ દામાણી WhatsApp પર ગઝલનું એક ગ્રુપ ચલાવે છે. તેઓએ મને એ ગ્રુપમાં ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર શીખવવાની ભલામણ કરી અને મેં એનો આદર પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. તા. ૨૯-૭-૨૦૧૬ થી શરૂ કરીને તા. ૨-૧૨-૨૦૧૬ સુધી લગભગ દર શુક્રવારે રાત્રે ૮-૩૦ થી ૧૦-૦૦ કલાક દરમિયાન WhatsAppના એ ગ્રુપમાં ગઝલના છંદશાસ્ત્રને લગતી માહિતી મારી જાણકારી મુજબ પ્રસ્તુત કરી કે જે મોટે ભાગે વર્ષ ૨૦૧૫માં પ્રસ્તુત કરેલ મારા હિન્દી પુસ્તક ‘ગઝલધારા’માં પ્રસ્તુત કરેલ ગઝલના છંદશાસ્ત્ર વિભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ જ હતો. જો કે WhatsApp પર ગુજરાતી ભાષામાં છંદશાસ્ત્ર પ્રસ્તુત કરવાનું હોવાથી દરેક છંદમાં ગુજરાતી ગઝલના ઉદાહરણ ગણવિભાજન સહિત પ્રસ્તુત કર્યા હતાં. WhatsAppના એ ગ્રુપમાં ગઝલના છંદશાસ્ત્રને લગતી પ્રસ્તુત કરેલ માહિતીનું સંકલન કરીને ઈ-પુસ્તક (E-Book) સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું જે અંગે આનંદની લાગણી અનુભવી રહ્યો છું.

‘ગઝલધારા’ પુસ્તકમાં અને WhatsAppના એ ગ્રુપમાં ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર સમજાવવા મેં પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી હું જરૂરી સમજું છું કે પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરનાર હું પહેલી વ્યક્તિ નથી. દલપતરામે ‘દલપત પિંગળ’માં (વર્ષ ૧૮૬૨), રણછોડભાઈ ઉદયરામે ‘રણપિંગળ’માં (વર્ષ ૧૯૦૨), ગણપતરાવ ગોપાલરાવ બર્વે એ ‘ગાયન વાદન પાઠમાલા પુસ્તક - ૧’માં (વર્ષ ૧૯૧૧) તથા રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે ‘બૃહત્ પિંગળ’માં (વર્ષ ૧૯૫૫) છંદોમાં પદ્યભારના સ્થાન (તાલ-સ્થાન) દર્શાવ્યા હતાં. સુરતના ગઝલકાર રઈશ મનીઆરે ‘ગઝલનું છંદોવિધાન’ (વર્ષ ૨૦૦૭) દ્વારા ગઝલના છંદોને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર પ્રસ્તુત કર્યું હતું. ઉપરોક્ત બધા જ પુસ્તક/ગ્રંથના અભ્યાસ દ્વારા મારા પદ્યભાર અંગેનાં જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ છે. ઉપરોક્ત બધા જ પુસ્તક/ગ્રંથ સાથે કોઈને કોઈ સંધિના પદ્યભાર બાબતે તથા કેટલાંક છંદોના નિરૂપણ બાબતે મારો મત જુદો રહ્યો છે. આ કારણે હું ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકની રચના કરવા પ્રેરિત થયો હતો. ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકમાં ગઝલના છંદશાસ્ત્રની સાથે-સાથે ગઝલનું તાલશાસ્ત્ર પણ પ્રસ્તુત કર્યું હતું. ગઝલનું તાલશાસ્ત્ર પ્રસ્તુત કરવાનો કદાચ આ સૌપ્રથમ પ્રયાસ હશે.

અત્રે જે ઈ-પુસ્તક (E-Book) પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું એને વધુ સુવ્યવસ્થિત અને સંવર્ધિત કરીને ‘ગુજરાતી ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર’ પુસ્તક વર્ષ જાન્યુઆરી-૨૦૧૭માં ઈ-પુસ્તક (E-Book) સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

આ પ્રસંગે મને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયરૂપ થનાર સર્વેનો હું આભાર માનું છું તથા આપ સૌને ગઝલના છંદશાસ્ત્રને સમજવામાં સહાયરૂપ નિવડે એવી અપેક્ષા સહ આ ઈ-પુસ્તક (E-Book) પ્રસ્તુત કરું છું.

ઉદય શાહ

તા. ૯-૧૨-૨૦૧૬

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ		પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧	ગઝલનું સ્વરૂપ	૦૫
૨	ગુજરાતી ભાષા માટે ગઝલના છંદશાસ્ત્રની આવશ્યકતા	૧૦
૩	કેટલાંક અવલોકનો	૧૪
૪	પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિ	૧૯
૫	પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના	૨૬
૬	છંદ નિરૂપણ	૩૧

(૧)

ગઝલનું સ્વરૂપ

ગઝલને કાવ્યના બધા પ્રકારમાં ઉચ્ચ સ્થાને મુકી શકાય છે. કહેવાય છે કે ગઝલ તો મહેફિલની જાન છે. કોઈ એક નિશ્ચિત છંદમાં (બહર) એકસરખા રદીફ અને કાફિયા ધરાવતા શેરોના સમૂહની રચનાથી એક ગઝલ બને છે. એક જ ગઝલના જુદા-જુદા શેરોમાં જુદા-જુદા વિષયો પસંદ કરી શકાય છે. એક જ ગઝલના દરેક શેરનું અલગ અસ્તિત્વ હોય છે અને દરેક શેર પોતે સંપૂર્ણ હોય છે. એક જ ગઝલના બે શેર એકબીજા સાથે સંબંધિત હોતા નથી. એકબીજા સાથે સંબંધિત એવી બે પંક્તિઓ (મિસરા) મળીને એક શેર બને છે કે જેની પહેલી પંક્તિને ઉલા મિસરા અને બીજી પંક્તિને સાની મિસરા કહે છે. એક જ ગઝલમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ અને વધુમાં વધુ અગિયાર શેર હોવા જોઈએ, પરંતુ અગિયારથી વધુ શેરોની ગઝલો પણ જોવા મળે છે.

ગઝલનો પહેલો શેર કે જેની બંને પંક્તિઓમાં રદીફનો (અનુપ્રાસ) અને કાફિયાનો (પ્રાસ) પ્રયોગ થયો હોય એને ગઝલનો મતલા કહેવાય છે. એક જ ગઝલમાં એકથી વધુ મતલા કહી શકાય છે. મતલા સિવાયના બાકીના શેરોમાં ફક્ત બીજી પંક્તિમાં જ રદીફ અને કાફિયા નિભાવવા જરૂરી છે. ગઝલના દરેક શેરની બીજી પંક્તિના અંતે (મતલાની બંને પંક્તિના અંતે) રદીફનો પ્રયોગ થાય છે અને રદીફ પહેલાં કાફિયાનો પ્રયોગ થાય છે. ગઝલનો અંતિમ શેર કે જેમાં શાયર પોતાના નામનો કે ઉપનામનો (તખલ્લુસ) ઉલ્લેખ કરે તેને ગઝલનો મકતા કહેવાય છે. ગઝલના અંતિમ શેરમાં શાયરે પોતાના નામનો કે ઉપનામનો (તખલ્લુસ) ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય તો તે ગઝલનો મકતા ન કહેવાતાં ગઝલનો અંતિમ શેર કે છેલ્લો શેર જ કહેવાશે.

ગઝલમાં રદીફ અનિવાર્ય નથી પરંતુ કાફિયા અનિવાર્ય છે. કાફિયા વગર ગઝલ રચી શકાય નહીં. રદીફ વગરની ગઝલમાં મતલાની બંને પંક્તિના અંતે અને બાકીના શેરોની બીજી પંક્તિના અંતે કાફિયાનો પ્રયોગ થાય છે. રદીફ વગરની ગઝલને ગેરમુરદફ ગઝલ કહેવામાં આવે છે. જો રદીફ સ્વતંત્ર રૂપે ન હોય પરંતુ કાફિયામાં જ રદીફનો સમાવેશ થઈ ગયો હોય તો એવી ગઝલને હમરદીફ-હમકાફિયા ગઝલ કહેવામાં આવે છે.

અહીં ચાર ગઝલો ઉદાહરણ તરીકે પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું
કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું

કહી દો કે મંજૂર છે પ્રેમ તારો
હકૂમત કરી કાળ પર છાઈ જાશું

વસંતોના જોબનને લાલી તો મળશે
ભલે રક્ત સિંચીને કરમાઈ જાશું

તમે ઋણ કાઢ્યા કરો સાત ભવનું
ન પહોંચી વળાશે તો વેચાઈ જાશું

સભા પર કરો એક પારેખ-દ્રષ્ટિ
હજારો ને લાખોમાં પરખાઈ જાશું

ગગનમાં ઝગીશું સિતારા બનીને
અગર આંસુઓ થઈને વેરાઈ જાશું

નજીવી રમતમાં થયા જન્મ-ફેરા
ખબર શી અમોને કે બંધાઈ જાશું

અમે આપ વિસ્તરશું બ્રહ્માંડ થઈને
દિલે આપના જો સમેટાઈ જાશું

ગમે તેમ જીવી જશું તોય અંતે
બહુ શાનથી ‘શૂન્ય’ વિસરાઈ જાશું

રદીફ : જાશું (જે દરેક શેરના અંતે સામાન્ય છે.)

કાફિયા : ખોવાઈ, ચર્ચાઈ, છાઈ, કરમાઈ, વેચાઈ, પરખાઈ, વેરાઈ, બંધાઈ, સમેટાઈ, વિસરાઈ. (જે દરેક શેરમાં રદીફ પહેલાં આવે છે અને દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

(૨)

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે
સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે

માની લીધું કે પ્રેમની કોઈ દવા નથી
જીવનના દર્દની તો કોઈ સારવાર દે

ચાહું બીજું બધું તે ખુદાએ મને દીધું
એ શું કે તારા માટે ફકત ઇન્તિઝાર દે

આવીને આંગળીમાં ટકોરા રહી ગયા
સંકોચ આટલો ન કોઈ બંધ દ્વાર દે

પીઠામાં મારું માન સતત હાજરીથી છે
મસ્જિદમાં રોજ જાઉં તો કોણ આવકાર દે

નવરાશ છે હવે જરા સરખામણી કરું
કેવો હતો અસલ હું મને એ ચિતાર દે

તે બાદ માંગ મારી બધીયે સ્વતંત્રતા
પહેલાં જરાક તારી ઉપર ઇખ્તિયાર દે

આ નાનાં નાનાં દર્દ તો થાતાં નથી સહન
દે એક મહાન દર્દ અને પારાવાર દે

સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે

દુનિયામાં કંઈકનો હું કરજદાર છું ‘મરીઝ’
ચૂકવું બધાનું દેણ જો અલ્લાહ ઉધાર દે

રદીફ : દે (જે દરેક શેરના અંતે સામાન્ય છે.)

કાફિયા : પરવરદિગાર, વિચાર, સારવાર, ઇન્તિઝાર, દ્વાર, આવકાર, ચિતાર, ઇખ્તિયાર, પારાવાર, ભાર, ઉધાર. (જે દરેક શેરમાં રદીફ પહેલાં આવે છે અને દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

(૩)

(ગઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાલા)

ન આવી હદ સિતમગરના દમનની
વટાવી હું ગયો સીમા સહનની

સ્વયં હું આરસી મારા પતનની
ચમન છું ભીખ માગું છું પવનની

ન હોતે પ્રેમનાં ઝરણાં મધુરાં
તો ખારી થઈ જતે સરિતા જીવનની

ભલે માટીમાં મુજને મેળવી દે
પરંતુ હો એ માટી મુજ વતનની

મરણ-કાલે સ્મરણ કીધું તમારું
ઉષા ભાસી મને સંધ્યા જીવનની

કયો સાગર છે એનું લક્ષ્ય-બિંદુ
વહી ક્યાં જાય છે સરિતા જીવનની

ધસી આવી હૃદય પર ઊર્મિઓ જ્યાં
‘ગની’ મેં ઓથ લઈ લીધી કવનની

કાફિયા : દમનની, સહનની, પતનની, પવનની, જીવનની, વતનની, કવનની. (જે દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

ઉપરોક્ત ગઝલમાં રદીફનો પ્રયોગ સ્વતંત્ર રૂપે થયો નથી પરંતુ રદીફનો સમાવેશ (પ્રત્યય ‘ની’ કે જે રદીફ છે એનો સમાવેશ) કાફિયામાં જ થઈ જતો હોવાથી તે હમરદીફ-હમકાફિયા ગઝલ કહેવાશે.

(૪)

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

છે કાંઈ જિંદગીમાં તો એ જ છે સહારો
એક યાદ છે તમારી એક શ્વાસ છે અમારો

મારી જીવનવીણાના કંપી રહ્યા છે તારો
કોણ એ ભલા કરે છે ઉરદ્વારથી ઇશારો

મુજને ડુબાવનારા મારા જ છે વિચારો
ક્યાં દૂર છે નહીં તો ચોપાસ છે કિનારો

ઝખ્મોને દિલમાં રાખું કે અશ્રુઓને રાખું
મે'માન છે હજારો ને એક છે ઉતારો

દે તે જ ફાવે તેવી સાકી શરાબ મુજને
હું તો છું આગને પણ પાણી કરી પીનારો

જો દર્દ છે તો દિલ છે દિલ છે તો જિંદગી છે
ચાહું તો કેમ ચાહું ગમથી હું છૂટકારો

દુઃખ શોધ કોઈ કાયમ છોડી ક્ષણિક સુખોને
કંઈ મૂર્ખ મિત્ર કરતાં એક ડાહ્યો શત્રુ સારો

એવું મરણ કરો કે ઝંખે જીવન તમોને
ડૂબો તો એમ ડૂબો શોધે સ્વયં કિનારો

ઊગીને પાથરે ના કંઈ તેજ જે જગત પર
મારી નજરમાં 'ઘાયલ' એ તારો છે તિખારો

કાફિયા : સહારો, અમારો, તારો, ઇશારો, વિચારો, કિનારો, ઉતારો, પીનારો, છૂટકારો, સારો, તિખારો. (જે દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

ઉપરોક્ત ગઝલમાં રદીફનો પ્રયોગ થયો નથી તેથી તે ગેરમુરદફ ગઝલ કહેવાશે.

(૨)
ગુજરાતી ભાષા માટે
ગઝલના ઇંદશાસ્ત્રની આવશ્યકતા

ગઝલના ઇંદશાસ્ત્રની રચના સૌપ્રથમ ખલીલ ઇબ્ત અહમદ બસરીએ અરબી ભાષામાં કરી હતી જેને અરૂઝ કહેવાય છે. અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષાની લિપિ ગુજરાતી ભાષાની લિપિ કરતાં બિલકુલ અલગ હોવાથી અરૂઝના નિયમોને આધારે ગુજરાતી ભાષામાં ઇંદ-રચના કરવી લગભગ અશક્ય છે. ખાસ કરીને અરૂઝમાં ઇંદ-રચના માટે ઝિહાફની પ્રક્રિયા (મૂળ સંધિને ખંડિત કરીને નવી સંધિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા) ગુજરાતી ભાષા માટે અસંભવ છે. તેથી અરૂઝમાં દર્શાવેલ ઇંદોને લઘુ-ગુરુ માપમાં પરિવર્તિત કરીને ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવવામાં આવે છે કે જેમાં લઘુઅક્ષર માટે ‘લ’ સંજ્ઞાનો અને ગુરુઅક્ષર માટે ‘ગા’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે અરૂઝમાં દર્શાવેલ ઇંદોને લઘુ-ગુરુ માપમાં સમજીને ગઝલની રચના કરવામાં કોઈ સમસ્યા થતી નથી, આમ છતાં ગુજરાતી ભાષાએ ગઝલને પોતીકો કાવ્યપ્રકાર માની લીધો હોય ત્યારે ગુજરાતી ભાષાને અનુરૂપ એક એવા અલગ ઇંદશાસ્ત્રની જરૂરિયાત રહે છે કે જેને ગુજરાતી ગઝલનું ઇંદશાસ્ત્ર કહી શકાય અને જેમાં ગઝલનાં ઇંદોની રચના ગુજરાતી ભાષાની લિપિને અનુરૂપ રીતે કરી શકાય. આ ઉપરાંત અરૂઝના અભ્યાસ દરમિયાન કેટલાંક પ્રશ્નો નિરૂત્તર રહે છે એ પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)	અરૂઝમાં મૂળ સંધિમાં (જેને રુકન અથવા અરકાન કહેવાય છે) કુલ આઠ સંધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જે નીચે મુજબ છે.		
૧	મુતકારિબ	ફઊલુન	લગાગા
૨	મુતદારિક	ફાઇલુન	ગાલગા
૩	હઝજ	મફાઈલુન	લગાગાગા
૪	રમલ	ફાઇલાતુન	ગાલગાગા
૫	રજઝ	મુસ્તફઇલુન	ગાગાલગા
૬	કામિલ	મુતફાઇલુન	લલગાલગા
૭	વાફિર	મફાઇલતુન	લગાલલગા
૮	મુક્તઝિબ	મફ્ઊલાત	ગાગાગાલ

	<p>ઉપરોક્ત આઠ સંધિમાંથી પહેલી બે સંધિ પાંચ માત્રાની (પંચકલ સંધિ) અને બાકીની છ સંધિ સાત માત્રાની (સપ્તકલ સંધિ) છે. ગઝલના છંદોમાં લગાલગા અને લલગાગા જેવી છ માત્રાની સંધિનો (ષટ્કલ સંધિ) પણ પ્રયોગ થાય છે તો પછી એને મૂળ સંધિમાં સ્થાન ન આપતાં ઊંઘાફની પ્રક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન શું હોય શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.</p>
(૨)	<p>લગાલગા સંધિ ઊંઘાફની પ્રક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. લગાગાગા (હઝજ) અને ગાગાલગા (રજઝ) એ બે મૂળ સંધિમાંથી ઊંઘાફની પ્રક્રિયા દ્વારા (મૂળ સંધિને ખંડિત કરીને) લગાલગા સંધિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ બંને સંધિમાંથી કઈ સંધિના ખંડિત સ્વરૂપને આધાર માનવો એ સમજવું મુશ્કેલ છે. જે રીતે ગણિતમાં એક પ્રશ્નનો ઉકેલ એકથી વધુ રીતે મેળવી શકાય એ જ રીતે લગાલગા સંધિ પણ એકથી વધુ રીતે મેળવી શકાય એમ માની લઈએ તો પણ લગાલગા સંધિ ઊંઘાફની પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાને બદલે એનો મૂળ સંધિમાં સમાવેશ કેમ ન કર્યો એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે.</p>
(૩)	<p>અરૂઝમાં કુલ ૧૯ અખંડિત મૂળભૂત છંદોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને એને ઊંઘાફની પ્રક્રિયા દ્વારા ખંડિત કરીને બીજા ઘણાં છંદો પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ ૧૯ છંદોમાં એક છંદ છે મદીદ છંદ કે જેની સંધિ અરૂઝમાં ‘ગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા ગાલગા’ દર્શાવવામાં આવી છે અને આ છંદને ગાલગાગા (રમલ) અને ગાલગા (મુતદારિક) એ બે સંધિનું મિશ્ર અખંડિત સ્વરૂપ ગણવામાં આવ્યું છે. હવે બીજો એક છંદ ‘લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા’ જોઈએ કે જેને રમલ છંદના (ગાલગાગા) ખંડિત ગણોના યોગથી રચાયેલો દર્શાવવામાં આવ્યો છે. હવે આ છંદની સંધિ અલગ રીતે દર્શાવી જોઈએ ‘લલગાલગા લગાગા લલગાલગા લગાગા’. આ રીતે જોવા જઈએ તો આ છંદ લલગાલગા (કામિલ) અને લગાગા (મુતકારિબ) સંધિનું મિશ્ર અખંડિત સ્વરૂપ છે, તો પછી આ છંદને ૨૦ મા મૂળભૂત અખંડિત છંદ તરીકે સ્વીકારવાને બદલે રમલ છંદના ખંડિત ગણોથી પ્રાપ્ત થયેલો દર્શાવવાનું પ્રયોજન શું હોય શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.</p>

અરૂઝની બીજી એક મર્યાદા એ ગણવામાં આવે છે કે અરૂઝમાં છંદોના નામ છંદ કરતાં પણ ખૂબ લાંબા હોય છે, પરંતુ એ લાંબા નામ પરથી છંદ-રચના જાણી શકાય છે એ જ અરૂઝની વિશેષતા છે. ઉપરોક્ત ચર્ચાનો હેતુ અરૂઝની નિંદા કરવાનો નથી. અરૂઝની નિંદા કરવાથી મારું કાર્ય અરૂઝ કરતાં ચઢિયાતું સાબિત ન જ થઈ શકે. ખરું કહું તો અરૂઝને કારણે જ હું આ કાર્ય કરી શક્યો છું.

ઉપરોક્ત મર્યાદાઓને નિવારવા અને ગઝલના ઇંદશાસ્ત્રને ગુજરાતી-હિન્દી જેવી ભાષાને અનુરૂપ બનાવવા પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરીને મારા હિન્દી પુસ્તક ‘ગઝલધારા’માં (વર્ષ ૨૦૧૫) ગઝલનું ઇંદશાસ્ત્ર રજૂ કર્યું હતું તથા ‘ગઝલ કે ઇંદ ઔર સંગીત કે તાલ કા સમન્વય’ હેઠળ ગઝલનું તાલશાસ્ત્ર પણ રજૂ કર્યું હતું. ગઝલનું તાલશાસ્ત્ર પ્રસ્તુત કરવાનો કદાચ આ સૌપ્રથમ પ્રયાસ હશે. ‘ગઝલધારા’માં મોટે ભાગના ગઝલના ઇંદોની સંધિ અરૂઝમાં દર્શાવેલ સંધિ મુજબ જ રહી છે તથા જે ઇંદની સંધિ અરૂઝ કરતાં અલગ છે તે સમજવામાં અરૂઝ કરતાં વધુ સરળ છે. આ ચર્ચા દરમિયાન હું એ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ જ ગઝલના ઇંદોનું માર્ગદર્શન આપીશ તથા લઘુ-ગુરુ અક્ષરોમાં લેવાતી છૂટ વિશે પણ ચર્ચા કરતો જઈશ.

ઉપલબ્ધ સર્જનોનું અવલોકન કરી નિયમો તારવીને શાસ્ત્રની રચના થાય છે અને ત્યારબાદ એ શાસ્ત્રના આધારે નવા સર્જનો થાય છે. ગેરફિલ્મી અને ફિલ્મી ગઝલ ઉપરાંત ફિલ્મી ગીતોમાં પણ ગઝલના ઇંદોનો ઘણો પ્રયોગ થયો છે. ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકની રચના કરતી વખતે ૨૦૦૦ થી વધુ ફિલ્મી ગીત-ગઝલનો અભ્યાસ કરતાં આખા ગીત-ગઝલમાં ગઝલના કોઈ એક જ ઇંદનો પ્રયોગ થયો હોય એવાં ૫૦૦ થી વધુ ગીત-ગઝલ મળ્યા હતાં. આ ઉપરાંત ૫૦૦ થી વધુ ગેરફિલ્મી ગઝલોનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસ દરમિયાન ગઝલના ૪૦ થી વધુ ઇંદો પ્રાપ્ત થયા હતા જે પૈકી ગઝલના ૩૦ ઇંદોને ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકમાં આવરી લીધા હતા. મારા અભ્યાસની ૯૫% થી વધુ રચનાઓ એ ૩૦ ઇંદોમાં જ હતી.

આ ઉપરાંત હાલમાં ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી, ‘મરીઝ’, ‘ગની’ દહીંવાળા અને અમૃત ‘ઘાયલ’ના સમગ્ર સંગ્રહ અનુક્રમે ‘શૂન્યની સૃષ્ટિ’, ‘સમગ્ર મરીઝ’, ‘હોય ના વ્યક્તિ ને એનું નામ બોલાયા કરે’ અને ‘આઠો જામ ખુમારી’નો અભ્યાસ કર્યો છે. આ ચારેય સંગ્રહની ગઝલ અને નઝમના ઇંદોનો અભ્યાસ કર્યો છે જ્યારે મુક્તકો અને છૂટા શેરોને છોડી દીધા છે. મારા આટલા અભ્યાસ દરમિયાન ગઝલના ૬૦ થી વધુ ઇંદ પ્રાપ્ત થયા હતા જે પૈકી ૯૦% થી વધુ રચનાઓમાં ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકમાં દર્શાવેલ ૩૦ ઇંદો પૈકી ૨૮ ઇંદોનો જ પ્રયોગ જોવા મળે છે અને બાકીના ઇંદો પૈકી ઘણાં ઇંદો તો આ ૩૦ ઇંદો પૈકીના કોઈ એક ઇંદનું અડધું, દોઢું કે બમણું સ્વરૂપ જ છે.

ઇંદશાસ્ત્ર વિશે જે ચર્ચા કરીશું એમાં આ અભ્યાસમાંથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન આપ સૌને વહેંચવાનો ઉપક્રમ છે.

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોને બે રીતે સમજી શકાય, પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને અને છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના પદ્યભારવાળા અક્ષરને નિશાની કરીને. પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને છંદનું નિરૂપણ કરવાથી મોટે ભાગના છંદોનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે અને કેટલાંક છંદોનું નિરૂપણ અશક્ય થઈ જાય છે. લગાગા સંધિમાં પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષર પર સ્થિત છે. ‘લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા’ છંદને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને ‘લ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા’ સ્વરૂપે દર્શાવવાથી છંદનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે પરંતુ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરની ઊપર ટપકું કરીને ‘લગાંગા લગાંગા લગાંગા’ સ્વરૂપે દર્શાવવાથી છંદમાં લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનો પ્રયુક્ત થયા છે એ સરળતાથી સમજી શકાય છે. હું છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના પદ્યભારવાળા અક્ષરને નિશાની કરીને દર્શાવવાની જ પદ્ધતિ અપનાવીને ગઝલના છંદોની રચનાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

(3)

કેટલાંક અવલોકનો

ગઝલ એ આજનો સૌથી વધુ ખેડાતો કાવ્ય-પ્રકાર છે. ગઝલના અતિપ્રચલિત થવાનું એક મુખ્ય કારણ ગઝલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. ગઝલના છંદો લાગત્મક સ્વરૂપવાળા માત્રામેળ છંદો છે કે જેમાં લઘુ-ગુરુ માપ નક્કી કરવા માટે ધ્વનિમેળનો આધાર લેવામાં આવે છે. ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી યુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

‘અનુભવ’ શબ્દનું લેખિત લગાત્મક માપ ‘લલલલ’ થાય છે પરંતુ ‘અનુભવ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ‘અનુભવ્’ કરવામાં આવે છે તેથી ઉચ્ચારણ મુજબ ‘અનુભવ’ શબ્દનું લગાત્મક માપ ‘લલગા’ થાય છે. અહીં ‘અનુ’ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે અને ‘ભવ’ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિત છે તથા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિત છે જ્યારે આપણા ભારતીય માત્રામેળ છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે તથા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા માત્રામેળ છંદો કરતાં યુસ્ત જણાય છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આવી છૂટ પણ લઈ શકાતી નથી. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં શિથિલ જણાય છે.

ગઝલ હંમેશાં બોલચાલની ભાષામાં જ લખાય છે. ‘કમલનયન’ શબ્દનું બોલચાલની ભાષામાં માપ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) થાય છે અને ગઝલના છંદોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લગાલગા સ્વરૂપે જ પ્રયોજવામાં આવે છે. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ

લલલલલલ (ક-મ-લ-ન-ય-ન) સ્વરૂપે જ પ્રયોજી શકાય છે જ્યારે માત્રામેળ છંદોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) ઉપરાંત ગાલગાલ (કમ-લ-નય-ન), ગાગાગા (કમ-લન-યન), લલગાગા (ક-મ-લન-યન), ગાલલગા (કમ-લ-ન-યન), ગાગાલલ (કમ-લન-ય-ન) વગેરે સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી ચુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

‘અનુમતિ’ શબ્દનું લેખિત અને પઠન બંને સ્વરૂપે લગાત્મક સ્વરૂપ લલલલ (ચાર સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષર) જ થાય છે. ગઝલના છંદોમાં એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાતો નથી તો ‘અનુમતિ’ શબ્દ ગઝલમાં કઈ રીતે પ્રયુક્ત થઈ શકે એ જોઈએ. ‘અનુમતિ’ શબ્દનું ‘અનૂમતી’ (લગાલગા) સ્વરૂપે કે ‘અનૂમતિ’ (લગાલલ) સ્વરૂપે પઠન કરવાથી પણ એ કર્ણકટુ લાગતો નથી. આમ ‘અનુમતિ’ શબ્દ ગઝલમાં લગાલગા કે લગાલલ સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય કે જેથી બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોવાળા બીજા શબ્દો પણ ગઝલમાં આ રીતે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે. ‘અનુમતિ’ શબ્દના પ્રયોગવાળી બે પંક્તિ ઉદાહરણ સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરું છું.

અનૂમતી જો મળે તમારી = લગાલગાગા લગાલગાગા

ન મળી અનૂમતિ આપની = લલગાલગા લલગાલગા

(આપ સૌને લગાત્મક સ્વરૂપ સમજવામાં સરળ પડે તેથી ‘અનૂમતી’ અને ‘અનૂમતિ’ લખ્યું છે પરંતુ આપ સૌ ગઝલ લખો ત્યારે ‘અનુમતિ’ જ લખવું રહ્યું, ‘અનૂમતી’ કે ‘અનૂમતિ’ નહીં.)

: પદ્યભાર :

કોઈપણ માત્રામેળ રચનાના કે કોઈપણ આવૃત્તિસંધિ રૂપમેળ રચનાના પઠનમાં અથવા ગાયનમાં અમુક સ્થાન પર વિશેષ થડકાર કે આઘાતનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ વિશેષ થડકાર કે આઘાતને જ પદ્યભાર કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ રચનાના છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના આધારે નિશ્ચિત સમયાંતરે પદ્યભારની (વિશેષ થડકાર કે આઘાતની) પુનરાવૃત્તિ થતી હોય છે. પદ્યભાર (વિશેષ થડકાર કે આઘાત) માટે તાલ-સ્થાન અથવા તાળ-સ્થાન શબ્દ પણ પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ સંગીતમાં તાલ શબ્દ અલગ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોવાથી આપણે પદ્યભાર શબ્દનો જ પ્રયોગ કરીશું અને એ જ વધુ ઉચિત છે. છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી સંધિના પદ્યભાર બે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય પદ્યભાર અને ગૌણ પદ્યભાર. મુખ્ય પદ્યભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્યભારમાં થડકારનું પ્રમાણ થોડું ઓછું હોય છે. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે ગૌણ પદ્યભાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગઝલના છંદોના મારા અભ્યાસ દરમિયાન કેટલાંક તારણો નીકળ્યા છે જે પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)	લ = લઘુઅક્ષર = એક માત્રાકાળમાં ઉચ્ચારણ ગા = ગુરુઅક્ષર = બે માત્રાકાળમાં ઉચ્ચારણ
(૨)	લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં (અક્ષરોનું લઘુ-ગુરુ સ્વરૂપ એટલે કે વજન નક્કી કરવામાં) અક્ષર હ્રસ્વસ્વરયુક્ત છે કે દીર્ઘસ્વરયુક્ત છે એ ધ્યાનમાં ન લેતાં અક્ષરના ઉચ્ચારણ-સમયને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જેમકે ‘કવિતા’ શબ્દનું માપ લલગા હોવા છતાં ઉચ્ચારણ-સમયને આધારે ‘કવિતા’ શબ્દ લલગા (ક-વિ-તા) અને લગાગા (ક-વી-તા) એ બંને માપમાં પ્રયોજી શકાય છે.
(૩)	ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી. જેમકે ‘ગઝલ’ શબ્દનું માપ લગા (ગ-ઝલ) જ થાય છે, પરંતુ ‘કવિતા’ શબ્દ ગાગા (કવિ-તા) માપમાં પ્રયોજી શકાતો નથી.

	<p>ગઝલના છંદોમાં જ્યાં બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ હોય ત્યાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ કરવો પડે છે. બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કે એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી. જેમકે લલગા માપમાં ‘કવિતા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય છે, પરંતુ ‘તરવું’ શબ્દ લલગા માપમાં (ત-ર-વું) પ્રયોજી શકાતો નથી કારણ કે ‘તરવું’ શબ્દનું માપ ગાગા (તર-વું) જ થાય છે.</p>
(૪)	<p>ગઝલના છંદોમાં એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો પ્રયુક્ત થતા નથી. ગઝલ પ્રચલિત હોવાનું એક કારણ ગઝલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ છંદની પ્રવાહિતાને ઓછી કરી દે છે.</p>
(૫)	<p>ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર (પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષર સિવાય) બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે, પરંતુ આ છૂટ એવી રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે એટલે કે એકસાથે એક જ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાશે. સામાન્ય રીતે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો લેવાની છૂટ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષર પહેલાંના અથવા પછીના અથવા એ બંને ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર જ લેવાયેલી જોવા મળે છે અને એ જ યોગ્ય પણ છે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે આ નિયમ બાધક નથી.</p>
(૬)	<p>આપણા ભારતીય છંદોમાં પંક્તિના અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને જરૂર મુજબ ગુરુઅક્ષર ગણવાની છૂટ છે પરંતુ ગઝલના છંદશાસ્ત્ર અનુસાર પંક્તિને (મિસરા) અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગ ન ગણતાં એ પહેલાનાં ગુરુઅક્ષરમાં જ સમાવિષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે એટલે કે પંક્તિના અંતિમ લઘુઅક્ષરને તે પહેલાનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. બે ઉદાહરણો પરથી આ વાત સમજીએ. અહીં ઉદાહરણ સ્વરૂપે મતલા અને મકતા જ આપ્યા છે પરંતુ અન્ય શેર માટે પણ આ જ નિયમ લાગુ પડશે.</p> <p style="text-align: center;">(૧) (ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)</p> <p style="text-align: center;">બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે</p> <p style="text-align: center;">દુનિયામાં કંઈકનો હું કરજદાર છું ‘મરીઝ’ ચૂકવું બધાનું દેણ જો અલ્લાહ ઉધાર દે</p>

મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર ન હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિને અંતે એક લઘુઅક્ષર 'ઝ' વધારાનો છે જેને અલગ ન ગણતાં 'રી' સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવશે, એટલે કે 'મરીઝ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ 'મરીઝ્' કરવાથી મિસરાનું વજન જળવાય જશે.

(૨)

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

હોઠે ભાવ ને હૈયે વ્યંગ
વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ

અંગત વાતો વ્યક્ત ન કર
'શૂન્ય' થશે મર્યાદાભંગ

મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે.

(૪)

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિ

: પદ્યભાર :

કોઈપણ માત્રામેળ રચનાના કે કોઈપણ આવૃત્તિસંધિ રૂપમેળ રચનાના પઠનમાં અથવા ગાયનમાં અમુક સ્થાન પર વિશેષ થડકાર કે આઘાતનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ વિશેષ થડકાર કે આઘાતને જ પદ્યભાર કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ રચનાના છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના આધારે નિશ્ચિત સમયાંતરે પદ્યભારની (વિશેષ થડકાર કે આઘાતની) પુનરાવૃત્તિ થતી હોય છે. પદ્યભાર (વિશેષ થડકાર કે આઘાત) માટે તાલ-સ્થાન અથવા તાળ-સ્થાન શબ્દ પણ પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ સંગીતમાં તાલ શબ્દ અલગ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોવાથી આપણે પદ્યભાર શબ્દનો જ પ્રયોગ કરીશું અને એ જ વધુ ઉચિત છે. છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી સંધિના પદ્યભાર બે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય પદ્યભાર અને ગૌણ પદ્યભાર. મુખ્ય પદ્યભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્યભારમાં થડકારનું પ્રમાણ થોડું ઓછું હોય છે. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે ગૌણ પદ્યભાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. મારા પુસ્તક ‘ગઝલધારા’માં અને અન્ય લેખમાં મુખ્ય પદ્યભારને રેખાંકિત કરીને અને ગૌણ પદ્યભારને નીચે ટપકું કરીને દર્શાવ્યાં છે જ્યારે આ ચર્ચા દરમિયાન હું મુખ્ય પદ્યભારને ઊપર ટપકું કરીને અને ગૌણ પદ્યભારને નીચે ટપકું કરીને દર્શાવીશ.

‘અનુભવ’ શબ્દનું લેખિત લગાત્મક માપ ‘લલલલ’ થાય છે પરંતુ ‘અનુભવ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ‘અનુભવ્’ કરવામાં આવે છે તેથી ઉચ્ચારણ મુજબ ‘અનુભવ’ શબ્દનું લગાત્મક માપ ‘લલગા’ થાય છે. અહીં ‘અનુ’ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે અને ‘ભવ’ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે.

જે રીતે પદ્ય-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે છંદ જરૂરી છે એ જ રીતે સંગીત-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે તાલ જરૂરી છે. ગઝલ એ ગેય કાવ્ય પ્રકાર હોવાથી ગઝલના છંદ અને સંગીતના તાલ વચ્ચે સીધો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોમાં પંચકલ, ષટ્કલ, સપ્તકલ અને અષ્ટકલ પ્રકારની સંધિ પ્રયુક્ત થાય છે કે જેનો પદ્યભાર સંગીતના તાલના આધારે નક્કી કરી શકાય છે. લઘુઅક્ષરની ૧ માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની ૨ માત્રા ગણતાં પંચકલ સંધિની ૫ માત્રા, ષટ્કલ સંધિની ૬ માત્રા, સપ્તકલ સંધિની ૭ માત્રા અને અષ્ટકલ સંધિની ૮ માત્રા થાય છે. પંચકલ સંધિ માટે ૧૦ માત્રાના ઝપતાલનો પ્રયોગ, ષટ્કલ સંધિ માટે ૬ માત્રાના તાલ દાદરાનો પ્રયોગ, સપ્તકલ સંધિ માટે ૭ માત્રાના તાલ રૂપકનો અથવા ૧૪ માત્રાના તાલ દીપચન્દીનો પ્રયોગ અને અષ્ટકલ સંધિ માટે ૮ માત્રાના તાલ કહેરવાનો પ્રયોગ કરવાથી જુદી-જુદી સંધિના પદ્યભાર નક્કી કરી શકાય છે. સંધિના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર નક્કી કરવાની પદ્ધતિ રજૂ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી. તેથી એ સંદર્ભમાં વિસ્તૃત માહિતી માટે પહેલા પાના પર દર્શાવેલ મારી વેબસાઈટ પરથી માટું પુસ્તક ‘ગઝલધારા’ અથવા મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારના વિષય પરના મારા લેખનો અભ્યાસ કરવો રહ્યો. મારી વેબસાઈટ પર પ્રસ્તુત કરેલ માહિતીને વિના મૂલ્યે ડાઉનલોડ કરી શકાય છે.

ગઝલમાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવતા નથી. તેથી બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવતા હોય એવી સંધિની યાદી પ્રસ્તુત કરું છું.

અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે
પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર
(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

લગાંગા

ગાલગાં

: ષટ્કલ સંધિ :

લગાંલગા અથવા લગાલગાં

લલગાગાં

ગાંલલગા

: સપ્તકલ સંધિ :

લગાગાગાં

ગાંલગાગા

ગાગાંલગા

લલગાંલગા

લગાલલગાં

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા

લંગાલગાગા

લલગાંગાગા

ગાંલલગાગા

ગાગાંલલગા

લલગાંલલગા

ગાલંગાલગા

અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે
પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર
(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

ગાંગાલ

: ષટ્કલ સંધિ :

ગાંલગાલ અથવા ગાલગાંલ

ગાગાંલલ

: સપ્તકલ સંધિ :

ગાંલગાલલ

ગાગાગાંલ

ગાલલગાંલ

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગાલલ

ગાંલલગાલલ

ગાંગાલગાલ

ઉપરોક્ત સંધિઓના અભ્યાસ પરથી નીચે મુજબના કેટલાંક તારણો કાઢી શકાય છે.

(૧)	કોઈપણ સંધિમાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો નથી.
(૨)	જે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર સ્થિત હોય તે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભારવાળા લઘુઅક્ષર પછી ગુરુઅક્ષરનો જ પ્રયોગ થયો છે.
(૩)	મુખ્ય અને ગૌણ એ બંને પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર જ સ્થિત હોય એવી એકપણ સંધિ પ્રયુક્ત થતી નથી.
(૪)	કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપમાં પણ બેથી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવતાં નથી.
(૫)	દરેક પંચકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે દ્વિકલ (ગા) અને ત્રિકલ (ગાલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૬)	દરેક ષટ્કલ સંધિમાં એક ત્રિકલ (ગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ત્રિકલ (ગાલ અથવા લગા) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ત્રિકલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૭)	દરેક સપ્તકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે ત્રિકલ (ગાલ) અને ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૮)	દરેક અષ્ટકલ સંધિમાં એક ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ચતુષ્કલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૯)	જે અષ્ટકલ સંધિમાં બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા ન હોય એવી અષ્ટકલ સંધિમાં બે લઘુઅક્ષરની વચ્ચે એક થી વધુ ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થતાં નથી.
(૧૦)	લંગાલગાગા અને ગાલંગાલગા એ બે અષ્ટકલ સંધિમાં જ મુખ્ય પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર સ્થિત છે કારણ કે એ બંને સંધિ અનુક્રમે ગાંગાગાગા અને ગાગાંગાગા સંધિના જ સ્વરૂપ છે.

ગઝલના છંદશાસ્ત્ર અનુસાર પંક્તિને (મિસરા) અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગ ન ગણતાં એ પહેલાનાં ગુરુઅક્ષરમાં જ સમાવિષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે એટલે કે પંક્તિના અંતિમ લઘુઅક્ષરને તે પહેલાનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. આમ આપણી પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષરવાળી સંધિ જ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થશે.

જે સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જોવા મળતી હોય એવી સંધિને મુખ્ય સંધિ કહીશું અને જે સંધિનો પ્રયોગ મુખ્ય સંધિના વિકલ્પ રૂપે જ થતો હોય એવી સંધિને ગૌણ સંધિ કહીશું. ગૌણ સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જવલ્લે જ જોવા મળતી હોય છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી મુખ્ય સંધિ :

(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

- (૦૧) લગાંગા
- (૦૨) ગાલગાં
- (૦૩) લગાંલગા અથવા લગાલગાં
- (૦૪) લલગાગાં
- (૦૫) ગાંલલગા
- (૦૬) લગાગાગાં
- (૦૭) ગાંલગાગા
- (૦૮) ગાગાંલગા
- (૦૯) લલગાંલગા
- (૧૦) લગાલલગાં
- (૧૧) ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા
- (૧૨) લંગાલગાગા

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિ :

(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

- (૦૬) લગાગાગાં = લગાલલગાં
- (૦૭) ગાંલગાગા = ગાંલગાલલ
- (૦૮) ગાગાંલગા = લલગાંલગા
- (૧૧) ગાંગાગાગા = લંગાલગાગા, ગાંલલગાગા, ગાંગાગાલલ, ગાંલલગાલલ, ગાંગાલગાલ.
- (૧૧) ગાગાંગાગા = લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા, લલગાંલલગા, ગાલંગાલગા.

સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગની છૂટ ઉપરોક્ત નિયમને આધીન ફક્ત અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદો પુરતી જ મર્યાદિત રાખવી હિતાવહ છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિની યાદી પરથી કયા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય એ બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે. ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ ના વિકલ્પ પુરતો જ એ રીતે મર્યાદિત રાખવો જોઈએ કે જેથી છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ આવે એટલે કે અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય એવી ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ છંદમાં અંતિમ સંધિના વિકલ્પ રૂપે કરી શકાય નહીં.

‘મતિ’ શબ્દ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો બનેલો છે અને ‘દિલ’ શબ્દ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો બનેલો છે. ગાંગાગાગા સંધિમાં ‘દિલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન કરી શકાય છે જ્યારે ‘મતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં એટલે કે ‘મતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાંગાગાગા સંધિના બીજા અને ચોથા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર જ કરી શકાશે. ‘અનુભવ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાંગાગાગા સંધિમાં કરવો હોય તો ‘અનુભવ’ શબ્દનો ‘અનુ’ ગાંગાગાગા સંધિના બીજા અથવા ચોથા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર આવે એ જ રીતે પ્રયુક્ત કરી શકાશે.

(૫)

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના

જે સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જોવા મળતી હોય એવી સંધિને મુખ્ય સંધિ કહીશું અને જે સંધિનો પ્રયોગ મુખ્ય સંધિના વિકલ્પ રૂપે જ થતો હોય એવી સંધિને ગૌણ સંધિ કહીશું. ગૌણ સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જવલ્લે જ જોવા મળતી હોય છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી મુખ્ય સંધિ :

(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

- (૦૧) લગાંગા
- (૦૨) ગાલગાં
- (૦૩) લગાંલગા અથવા લગાલગાં
- (૦૪) લલગાગાં
- (૦૫) ગાંલલગા
- (૦૬) લગાગાગાં
- (૦૭) ગાંલગાગા
- (૦૮) ગાગાંલગા
- (૦૯) લલગાંલગા
- (૧૦) લગાલલગાં
- (૧૧) ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા
- (૧૨) લંગાલગાગા

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિ :

(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

- (૦૬) લગાગાગાં = લગાલલગાં
- (૦૭) ગાંલગાગા = ગાંલગાલલ
- (૦૮) ગાગાંલગા = લલગાંલગા
- (૧૧) ગાંગાગાગા = લંગાલગાગા, ગાંલલગાગા, ગાંગાગાલલ, ગાંલલગાલલ, ગાંગાલગાલ.
- (૧૧) ગાગાંગાગા = લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા, લલગાંલલગા, ગાલંગાલગા.

સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગની છૂટ ઉપરોક્ત નિયમને આધીન ફક્ત અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદો પુરતી જ મર્યાદિત રાખવી હિતાવહ છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિની યાદી પરથી કયા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય એ બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે. ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ ના વિકલ્પ પુરતો જ એ રીતે મર્યાદિત રાખવો જોઈએ કે જેથી છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ આવે એટલે કે અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય એવી ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ છંદમાં અંતિમ સંધિના વિકલ્પ રૂપે કરી શકાય નહીં.

હવે ઉપરોક્ત મુખ્ય સંધિના પ્રયોગ દ્વારા છંદ-રચના કેવી રીતે કરી શકાય એ જોઈએ.

આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોને ચાર પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરી શકાશે. (૧) શુદ્ધ-અખંડિત, (૨) શુદ્ધ-ખંડિત, (૩) મિશ્ર-અખંડિત, (૪) મિશ્ર-ખંડિત.

છંદોના વિવરણમાં દરેક છંદના તર્ક-સંગત નામ પણ દર્શાવ્યા છે. તર્ક-સંગત નામમાં સંધિના આવર્તનની સંખ્યા દર્શાવવા અંકોનો પ્રયોગ કર્યો છે તથા લોપ દર્શાવવા - ચિહ્નનો અને મિશ્રણ દર્શાવવા + ચિહ્નનો પ્રયોગ કર્યો છે. છંદમાં શરૂઆતમાં લોપની પ્રક્રિયા દર્શાવવા તર્ક-સંગત નામની શરૂઆતમાં લોપ કરેલા અક્ષર/અક્ષરોને - ચિહ્ન સાથે દર્શાવ્યા છે અને છંદમાં અંતે લોપની પ્રક્રિયા દર્શાવવા તર્ક-સંગત નામના અંતે લોપ કરેલા અક્ષર/અક્ષરોને - ચિહ્ન સાથે દર્શાવ્યા છે. કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપના (મિશ્ર અથવા ખંડિત સ્વરૂપના) આવર્તન દર્શાવવા એ સ્વરૂપને કૌંસમાં દર્શાવી કૌંસ પહેલાં એ સ્વરૂપના આવર્તનની સંખ્યા અંકો દ્વારા દર્શાવી છે. અલગ-અલગ છંદોના તર્ક-સંગત નામનો અભ્યાસ કરવાથી આ વાત સારી રીતે સમજાય જશે.

છંદના નિરૂપણ માટે મુખ્ય પદ્યભાર જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે એ વાત યાદ રાખવી.
(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૧)	<p>કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોના પ્રયોગ દ્વારા છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-અખંડિત પ્રકાર કહીશું. કોઈપણ એક સંધિના એક આવર્તનવાળી રચના પણ જોવા મળે છે, પરંતુ એમાં ગેય-તત્વ નથી હોતું. સામાન્ય રીતે પંચકલ સંધિનાં વધુમાં વધુ આઠ આવર્તનવાળી રચનાઓ જોવા મળે છે તથા અન્ય પ્રકારની સંધિનાં વધુમાં વધુ ચાર આવર્તનવાળી રચનાઓ જોવા મળે છે. કોઈપણ એક સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગવાળા છંદ શ્રેષ્ઠ છે.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા</p>
(૨)	<p>કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોના પ્રયોગવાળા છંદની પહેલી સંધિના પહેલા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી અથવા છેલ્લી સંધિના છેલ્લા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-ખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા-ગા</p> <p>લલગાગાં સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">ગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૪લલગાગાં (અરૂઝ મુજબ સંધિ : ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા)</p>

(૩)	<p>કોઈપણ બે કે તેથી વધુ સંધિના મિશ્રણથી અથવા એ મિશ્ર સ્વરૂપના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે મિશ્ર-અખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>અનુક્રમે લલગાંલગા અને લગાંગા સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p>લલગાંલગા લગાંગા લલગાંલગા લગાંગા તર્ક-સંગત નામ : ૨(લલગાંલગા+લગાંગા) (અરૂઝ મુજબ સંધિ : લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા)</p>
(૪)	<p>કોઈપણ બે કે તેથી વધુ સંધિના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપની અથવા એ મિશ્ર સ્વરૂપના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપની પહેલી સંધિના પહેલા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી અથવા છેલ્લી સંધિના છેલ્લા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે મિશ્ર-ખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>અનુક્રમે લલગાગાં અને લગાલગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p>ગાગાં લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૨(લલગાગાં+લગાલગાં) (અરૂઝ મુજબ સંધિ : ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા)</p> <p>અનુક્રમે લગાલગાં અને લલગાગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે.</p> <p>લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં લલગા તર્ક-સંગત નામ : ૨(લગાલગાં+લલગાગાં)-ગા</p>

(૫)	<p>ઉપર ક્રમાંક (૨) અથવા (૪) અનુસાર પ્રાપ્ત છંદના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-ખંડિત અથવા મિશ્ર-ખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p>લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં તર્ક-સંગત નામ : ૨(૪લગાંગા-ગા)</p>
-----	--

ઉપરોક્ત પદ્ધતિથી છંદ-રચના કરતી વખતે એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણતાં છંદમાં મુખ્ય પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે આવે. છંદમાં લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ છંદમાં લોપના સ્થાન સિવાય સંધિના મિશ્રણને કારણે મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા છંદની પ્રવાહિતાને નુકસાન પહોંચાડે છે. શુદ્ધ-અખંડિત પ્રકારના છંદોમાં કોઈપણ એક જ સંધિના આવર્તન હોવાથી મુખ્ય પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે જ સ્થિત રહેશે જ્યારે શુદ્ધ-ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં ફક્ત લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી જ મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહેશે જે સ્વીકાર્ય છે. મિશ્ર પ્રકારના છંદોમાં સંધિનું મિશ્રણ એ રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી છંદમાં મુખ્ય પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે સ્થિત રહે. મિશ્ર પ્રકારના છંદોમાં પણ લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ છંદમાં સંધિના મિશ્રણના કારણે મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા જેટલી વધુ હશે એટલી એ છંદની પ્રવાહિતા ઓછી થઈ જશે. જે છંદમાં પ્રવાહિતા ઓછી હશે એ છંદનું ગેય-તત્વ પણ ઓછું થઈ જશે અને એ છંદની પ્રચલિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ જશે.

(૬)

છંદ નિરૂપણ

હવે હું મારી આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ અને અરૂઝ મુજબ ગઝલના છંદોની સંધિ મોટે ભાગે સરખી જ રહેશે. જે છંદમાં આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબની સંધિ અરૂઝ મુજબની સંધિ કરતાં અલગ હશે એ સમજવામાં અરૂઝ કરતાં પ્રમાણમાં વધુ સરળ હશે. છંદની અરૂઝ મુજબની સંધિ પણ લઘુ-ગુરુ સ્વરૂપે જ દર્શાવીશ. દરેક છંદના વિવરણમાં છંદના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર સહિતના લગાત્મક સ્વરૂપની સાથે છંદનું તર્ક-સંગત નામ, છંદનો પ્રકાર, છંદની કુલ માત્રા, મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા અને છંદ-રચનાની પદ્ધતિ પણ પ્રસ્તુત કરતો જઈશ. દરેક છંદના ઉદાહરણ સ્વરૂપે એક ગઝલનો મતલા અને એક શેર અથવા મકતા ગણવિભાજન સહિત પ્રસ્તુત કરીશ કે જેમાં છંદના દરેક લઘુઅક્ષરના સ્થાન પર ઓછામાં ઓછો એકવાર સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષર પ્રયુક્ત થયો હોય (ગુરુઅક્ષરને લઘુઅક્ષર ગણવાની છૂટ લીધી હોય એવું નહીં) એવા શેર આવરી લીધેલ છે. આ ઉપરાંત ગઝલમાં લઘુ-ગુરુ અક્ષરોમાં લેવાતી છૂટ વિશે પણ થોડી ચર્ચા કરતો જઈશ તથા દરેક છંદના ફિલ્મી અને ગેરફિલ્મી ગીત-ગઝલના ઉદાહરણો પણ પ્રસ્તુત કરતો જઈશ.

છંદોના વિવરણમાં ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગણવિભાજનમાં લઘુ-ગુરુ માપના અક્ષરો પૂરા થાય ત્યાં ખાલી જગ્યાનો, ગણ પૂરા થાય ત્યાં અલ્પવિરામનો, પંક્તિ પૂરી થાય ત્યાં અર્ધવિરામનો અને શેર પૂરો થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું;

કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું.

ગમે તેમ જીવી જશું તોય અંતે;

બહુ શાનથી 'શૂન્ય' વિસરાઈ જાશું.

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ન જર મે, ળ વી શું, ને ખો વા, ઈ જા શું;

ક થા ઓ, બ ની શું, ને ચર્ ચા, ઈ જા શું.

ગ મે તે, મ જી વી, જ શું તો, ય અં તે;

બ હુ શા, ન થી શૂન, ય વિસ રા, ઈ જા શું.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

સામાન્ય રીતે અ, ઇ, ઉ અને ઋ સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન લઘુઅક્ષર ગણાય છે જ્યારે આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં અને અઃ સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન ગુરુઅક્ષર ગણાય છે.

ગુરુઅક્ષરના બધા જ એકાક્ષરી શબ્દો તથા બધા જ પ્રત્યયો લઘુ અને ગુરુ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. જેમકે ને, હું, તું, જે, કે, છું, હા, ના, નો, ની, નું, થી, એ, ઓ, માં, મેં, તેં, ત્યાં, ક્યાં, જ્યાં વગેરે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં 'ને' અક્ષર ગુરુઅક્ષર હોવા છતાં 'અને'ના વિકલ્પ રૂપે લઘુઅક્ષર તરીકે પ્રયોજાયો છે.

જોડાક્ષરને એના પછીના અક્ષર સાથે જોડીને લખવામાં આવે છે પરંતુ જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર લઘુઅક્ષર હોય તો પણ જોડાક્ષરના થડકારને કારણે ગુરુઅક્ષર ગણાશે. જેમકે ‘ચર્યા’ અને ‘શૂન્ય’ એ બંને શબ્દમાં જોડાક્ષર અનુક્રમે ‘ર’ અને ‘ન્’નો થડકાર એનાં પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોવાથી એ બંને શબ્દોનું લગાત્મક સ્વરૂપ અનુક્રમે ગાગા અને ગાલ જ થશે, અનુક્રમે લગા અને ગાગા નહીં.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

૧	યે મહલોં યે તખ્તોં યે તાજોં કી દુનિયા (મુહમ્મદ રફી)
૨	તેરી બેરુખી ઔર તેરી મેહરબાની (જગજીત સિંઘ)
૩	ન યે ચાંદ હોગા ન તારે રહેંગે (ગીતા દત્ત)
૪	તેરે દર પે આયા હૂં ફરિયાદ લે કર (તલત મહમૂદ)
૫	હમેં કાશ તુમસે મુહબ્બત ન હોતી (લતા મંગેશકર)
૬	કિસી બાત પર મૈં કિસી સે ખફા હૂં (કિશોરકુમાર)
૭	મુઝે પ્યાર કી ઝિન્દગી દેનેવાલે (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોંસલે)
૮	અજી રૂઠ કર અબ કહાં જાઇએગા (લતા મંગેશકર)
૯	મુહબ્બત કી ઝૂટી કહાની પે રોએ (લતા મંગેશકર)
૧૦	સદા ખુશ રહે તૂ જફા કરનેવાલે (મુકેશ)
૧૧	તેરી યાદ દિલ સે મિટાને ચલા હૂં (મુકેશ)

(૨)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

કદાચિત હતાં દર્દ કારણ વગર;
કે મટતાં રહ્યાં એ નિવારણ વગર.
હવે એને શક્તિ કે કિસ્મત કહો;
હું આગળ વધું છું ભલામણ વગર.
(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

ગણવિભાજન :-

ક દા ચિત, હ તાં દર્, દ કા રણ, વ ગર;
કે મટ તાં, ર હ્યાં એ, નિ વા રણ, વ ગર.
હ વે એ, ને શક્ તિ, કે કિસ્ મત, ક હો;
હું આ ગળ, વ ધું છું, ભ લા મણ, વ ગર.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પછીના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર એનાં મૂળ સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થશે. ‘રહ્યાં’ શબ્દમાં જોડાક્ષર ‘હ્’નો થડકાર એના પછીનાં અક્ષર પર જ આવતો હોવાથી એનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે, ગાગા નહીં. એ જ રીતે રહ્યું, કહ્યાં, કહ્યું, સહ્યાં, સહ્યું, કર્યું, કર્યાં, ભર્યાં, તર્યાં વગેરે શબ્દોનું પણ લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે.

‘શક્તિ’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાલ થાય છે પરંતુ અહીં ગાગા સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે. એ જ રીતે ‘ભીતિ’ શબ્દ ગાલ અને ગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. ‘કવિ’ શબ્દ લલ અને લગા એ બંને સ્વરૂપે તથા ‘સરિતા’ શબ્દ લલગા અને લગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. આમ લઘુઅક્ષરને ગુરુઅક્ષર મુજબ ઉચ્ચારતાં એ કર્ણકટુ ન લાગતો હોય તો એ લઘુઅક્ષરને ગઝલમાં ગુરુઅક્ષર તરીકે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં

૧	ન જી ભરકે દેખા ન કુછ બાત કી (ચંદનદાસ)
૨	યે ખુશરંગ ચેહરા શગુફ્તા કંવલ (ઉદય શાહ)
૩	હેલો ઝિન્દગી ઝિન્દગી નૂર હૈ (જગજીત સિંઘ)
૪	દિખાઈ દિયે યૂં કિ બેખુદ કિયા (લતા મંગેશ્કર)

(3)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૮લગાંગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૪૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭, ૨૨, ૨૭, ૩૨, ૩૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં આઠ આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

જુદાઈના ગાળાને જીવન કહે છે મિલનની ઘડીને કયામત કહે છે;

હસું છું કે નાદાન દુનિયાના લોકો મનસ્વીપણે કેવી વાતો કરે છે.

અમે રક્ત સીંચી અમે પ્રાણ રેડી કર્યું મુક્ત જેને સદા પાનખરથી;

વસંત આવી ત્યારે હવે એ જ ઉપવન અમારા જ માટે દીવાલો ચણે છે.

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

જુ દા ઈ, ના ગા ળા, ને જી વન, ક હે છે, મિ લન ની, ઘ ડી ને, ક યા મત, ક હે છે;

હ સું છું, કે ના દા, ન દુનિ યા, ના લો કો, મ નસ્ વી, પ ણે કે, વી વા તો, ક રે છે.

અ મે રક્, ત સીં ચી, અ મે પ્રા, ણ રે ડી, કર્યું મુક્, ત જે ને, સ દા પા, ન ખર થી;

વ સં તા, વી ત્યા રે, હ વે એ, જ ઉપ વન, અ મા રા, જ મા ટે, દી વા લો, ચ ણે છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

અકારાન્ત શબ્દ પછીના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર સ્વર પ્રયુક્ત થતો હોય તો લઘુ-ગુરુ માપમાં જરૂર અનુસાર બંને શબ્દોને સંયુક્ત રીતે ઉચ્ચારીને પણ છંદ સાચવી લેવામાં આવે છે. 'વસંત આવી'માં 'વસંત' અકારાન્ત શબ્દ છે અને પછીના શબ્દ 'આવી'નો પહેલો અક્ષર સ્વર છે તેથી 'વસંત આવી'નું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાલગાગા હોવા છતાં વસંત+આવી=વસંતાવી કરીને લગાગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં 'વસંતાવી' લગાગાલ સ્વરૂપે છે.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

૧	યે સોને કી દુનિયા યે ચાંદી કી દુનિયા યહાં આદમી કી ભલા બાત ક્યા હૈ (હેમંતકુમાર)
૨	જો ઉનકી તમન્ના હૈ બરબાદ હો જા તો ઐ દિલ મુહબ્બત કી કિસ્મત બના દે (મુહમ્મદ રફી)
૩	મેરે પાસ આઓ નઝર તો મિલાઓ ઇન આંખોં મેં તુમકો જવાની મિલેગી (લતા મંગેશ્કર)
૪	તેરે પ્યાર કો ઇસ તરહ સે ભુલાના ન દિલ યાહતા હૈ ન હમ યાહતે હૈં (મુકેશ)
૫	તુઝે પ્યાર કરતે હૈં કરતે રહેંગે કિ દિલ બનકે દિલ મેં ઘડકતે રહેંગે (મુહમ્મદ રફી અને સુમન કલ્યાણપુર)
૬	મુઝે દુનિયાવાલોં શરાબી ન સમઝો મૈં પીતા નહીં હૂં પિલાઈ ગઈ હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૭	તુમ્હેં ઝિન્દગી કે ઉજાલે મુબારક અંધેરે હમેં આજ રાસ આ ગયે હૈં (મુકેશ)
૮	મેરી યાદ મેં તુમ ન આંસૂ બહાના ન જી કો જલાના મુઝે ભૂલ જાના (તલત મહમૂદ)

(૪)

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાલગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૪, ૯, ૧૪, ૧૯.

છંદ-રચના : ગાલગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

દેખ તૃષ્ણાઓ પગભર બની જાય ના;

ક્યાંક મૃગજળ મુકદ્દર બની જાય ના.

‘શૂન્ય’ ઇશ્વર થવાની મથામણ ન કર;

મોક્ષ મુશ્કેલ અવસર બની જાય ના.

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

દે ખ તૃષ્, ણા ઓ પગ, ભર બ ની, જા ય ના;
ક્યાં ક મૃગ, જળ મુ કદ, દર બ ની, જા ય ના.
શૂન્ ય ઇશ, વર થ વા, ની મ થા, મણ ન કર;
મો ક્ષ મુશ, કે લ અવ, સર બ ની, જા ય ના.

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં

૧	આપકો દેખ કર દેખતા રહ ગયા (જગજીત સિંઘ)
૨	બેબસી જુર્મ હે હૌસલા જુર્મ હે (જગજીત સિંઘ)
૩	ખુશ રહો હર ખુશી હે તુમ્હારે લિયે (મુકેશ)
૪	દિલ કી ધડકન પે ગા ઉમ્રભર મુસ્કુરા (તલત મહમૂદ)
૫	ઝિન્દગી મેં સદા મુસ્કુરાતે રહો (જગજીત સિંઘ)
૬	ખુશ રહે તૂ સદા યે દુઆ હે મેરી (મુહમ્મદ રફી)
૭	હર તરફ હર જગહ બેશુમાર આદમી (જગજીત સિંઘ અને લતા મંગેશ્કર)

(૫)

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાલગાં-લગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૪, ૯, ૧૪.

છંદ-રચના : ગાલગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો અને લઘુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

શૂન્ય, મરીઝ, ગની અને ધાયલના સમગ્ર સંગ્રહમાંથી આ છંદ ‘ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા’ની એકપણ ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ આ છંદના બમણાં સ્વરૂપ ‘ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા, ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા’ની એક ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જેનો મતલા અને મકતા પ્રસ્તુત છે.

ના કોઈ માર્ગદર્શક ન સાથી, વાટ પણ છે ઉપાધિ વિનાની;
 ધન્ય છે મુજ મનસ્વી સફરને, ના રહી લપ કશી કાફલાની.
 ‘શૂન્ય’ દેદાર જો આયનામાં, તેં જ ખુદ શાન ખોઈ છે તારી;
 પ્રેમ-ઘેલી જવાનીના મદમાં, ના કદી કોઈની વાત માની.
 (ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ના કો ઈ, માર્ ગ દર્, શક ન સા, થી, વા ટ પણ, છે ઉ પા, ધિ વિ ના, ની;
 ધન્ ય છે, મુજ મ નસ્, વી સ ફર, ને, ના ર હી, લપ ક શી, કા ફ લા, ની.
 શૂન્ ય દે, દા ર જો, આ ય ના, માં, તેં જ ખુદ, શા ન ખો, ઈ છે તા, રી;
 પ્રે મ ઘે, લી જ વા, ની ના મદ, માં, ના ક દી, કો ઈ ની, વા ત મા, ની.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

‘ઉપાધિ’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાલ થાય છે પરંતુ એ લગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયુક્ત થઈ શકે છે.

‘કોઈ’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાગા થાય છે પરંતુ એ લલ, લગા અને ગાલ સ્વરૂપે પણ પ્રયુક્ત થઈ શકે છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ‘કોઈ’ શબ્દ લગા અને ગાલ એમ બે સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયેલો છે.

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા

૧	કૈસા જાદૂ બલમ તૂને ડારા (ગીતા દત્ત)
૨	કોઈ સમઝેગા ક્યા રાઝ-એ-ગુલશન (જગજીત સિંઘ અને ચિત્રા સિંઘ)
૩	રાતભર કા હૈ મેહમાં અંધેરા (મુહમ્મદ રફી)

(૬)

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૮ગાલગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૪૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૪, ૯, ૧૪, ૧૯, ૨૪, ૨૯, ૩૪, ૩૯.

છંદ-રચના : ગાલગાં સંધિનાં આઠ આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

કાલ જેને નવાજ્યો હતો પથ્થરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો;

જખ્મ બદલે જે દુનિયાને ફૂલો ધરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો.

આંખડીમાં કડુણા હૃદયમાં ક્ષમા સ્મિત સંતોષનું અશ્રુ સમભાવનાં;

મૂંગી માનવતા જેની પ્રતીક્ષા કરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો.

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

કા લ જે, ને ન વા, જ્યો હ તો, પથ્થ રે, લો ફ રી, એ જ દી, વા નો આ, વી ગ યો;

જખ્ મ બદ, લે જે દુનિ, યા ને ફૂ, લો ધ રે, લો ફ રી, એ જ દી, વા નો આ, વી ગ યો.

આં ખ ડી, માં ક રુ, ણા હૃ દય, માં ક્ષ મા, સ્મિ ત સં, તો ષ નું, અશ્ રુ સમ, ભા વ નાં;

મૂં ગી મા, નવ તા જે, ની પ્ર તી, ક્ષા કરે, લો ફ રી, એ જ દી, વા નો આ, વી ગ યો.

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં

૧	છોડ દે સારી દુનિયા કિસી કે લિએ યે મુનાસિબ નહીં આદમી કે લિએ (લતા મંગેશ્કર)
૨	શામ-એ-ગમ કી કસમ આજ ગમગીં હૈં હમ આ ભી જા આ ભી જા આજ મેરે સનમ (તલત મહમૂદ)
૩	તુઝકો દરિયાદિલી કી કસમ સાકિયા મુસ્તકિલ દૌર પર દૌર ચલતા રહે (જગજીત સિંઘ અને ચિત્રા સિંઘ)
૪	ચલ દિયે દેકે ગમ યે ન સોચા કિ હમ ઇસ જહાં મેં અકેલે કિધર જાએંગે (લતા મંગેશ્કર)
૫	આપ યૂં હી અગર હમસે મિલતે રહે દેખિએ એક દિન પ્યાર હો જાએગા (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોંસલે)

૬	ઝિન્દગી કા સફર હૈ યે કૈસા સફર કોઈ સમજા નહીં કોઈ જાના નહીં (કિશોરકુમાર)
૭	આજ હૈ પ્યાર કા ફૈસલા ઐ સનમ આજ મેરા મુકદ્દર બદલ જાએગા (લતા મંગેશકર)
૮	જાનેવાલોં ઝરા મુઝ કે દેખો મુઝે એક ઇન્સાન હૂં મૈં તુમ્હારી તરહ (મુહમ્મદ રફી)
૯	ચાંદની રાત મેં ચાંદ કે સામને રૂખ સે પરદા હટાના ગઝબ હો ગયા (પંકજ ઉઘાસ)

(૭)

લગાંલગા લગાંલગા લગાંલગા લગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંલગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૮, ૧૪, ૨૦.

છંદ-રચના : લગાંલગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

કદી ખુશી બની ગઈ કદીક ગમ બની ગઈ;
અદીઠ દ્રષ્ટિ આખરે જીવનનો ક્રમ બની ગઈ.
પ્રસન્નચિત્ત હતું ચમન પરંતુ આજ ‘ઘાયલે’;
જો આંખ ફેરવી લીધી ખુશીય ગમ બની ગઈ.
(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

ગણવિભાજન :-

ક દી ખુ શી, બ ની ગ ઈ, ક દી ક ગમ, બ ની ગ ઈ;
અ દી ઠ દ્રષ્, ટિ આ ખ રે, જી વન નો ક્રમ, બ ની ગ ઈ.
પ્ર સન્ ન ચિત્ત, હ તું ચ મન, પ રં તુ આ, જ ઘા ય લે;
જો આં ખ ફે, ર વી લી ધી, ખુ શી ય ગમ, બ ની ગ ઈ.

લગાંલગા લગાંલગા લગાંલગા લગાંલગા

૧	ફઝાં ભી હૈ જવાં જવાં હવા ભી હૈ રવાં રવાં (સલમા આગા)
૨	યે તેરા ઘર યે મેરા ઘર કિસીકો દેખના હો ગર (જગજીત સિંઘ અને ચિત્રા સિંઘ)
૩	જવાં હૈ રાત સાકિયા શરાબ લા શરાબ લા (જગજીત સિંઘ)
૪	અભી ન જાઓ છોડ કર કિ દિલ અભી ભરા નહીં (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોંસલે)

પ	વો શામ કુછ અજીબ થી યે શામ ભી અજીબ હૈ (કિશોરકુમાર)
૬	યે ક્યા જગહ હૈ દોસતોં યે કૌન-સા દયાર હૈ (આશા ભોંસલે)
૭	ચરાગ-ઓ-આફતાબ ગુમ બડી હસીન રાત થી (જગજીત સિંઘ)

(૮)

ગાંલગા લગાંલગા ગાંલગા લગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(-લ+૨લગાંલગા)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૭, ૧૨, ૧૮.

છંદ-રચના : લગાંલગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી પહેલા આવર્તનના પહેલા લઘુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાંલગા લગાંલગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ : -

વાત સાંભળી અને છક પુરાણી થઈ ગયા;

પથ્થરોય આજ તો પાણીપાણી થઈ ગયા.

એમનીય દ્રષ્ટિને યેન ક્યાંય પણ નથી;

બોલો ન્યાલ એય શું અમને નાણી થઈ ગયા.

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

ગણવિભાજન :-

વા ત સાં, ભ ળી અ ને, છક પુ રા, ણી થઈ ગ યા;

પથ્ થ રો, ય આ જ તો, પા ણી પા, ણી થઈ ગ યા.

એ મ ની, ય દ્રષ્ ટિ ને, યે ન ક્યાં, ય પણ ન થી;

બો લો ન્યા, ભ એ ય શું, અમ ને ના, ણી થઈ ગ યા.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

‘થઈ’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગા થાય છે પરંતુ અહીં ગા સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે. થઈ, ગઈ, લઈ, જઈ, કઈ, કંઈ જેવા શબ્દો લગા સ્વરૂપના હોવા છતાં લલ અને ગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

ગાંલગા લગાંલગા ગાંલગા લગાંલગા

૧	ફાસિલા તો હૈ મગર કોઈ ફાસિલા નહીં (જગજીત સિંઘ અને ચિત્રા સિંઘ)
૨	ઝૂમતી ચલી હવા યાદ આ ગયા કોઈ (મુકેશ)

(૯)

ગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૪લલગાગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૯, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : લલગાગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી પહેલા આવર્તનના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા

ઉદાહરણ : -

એવો કોઈ દિલદાર જગતમાં નજર આવે;

આપી દે મદદ કિંતુ ન લાચાર બનાવે.

હમદઈ બની જાય જરા સાથમાં આવે;

આ શું કે બધા દૂરથી રસ્તા જ બતાવે.

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

ગણવિભાજન :-

એ વો, કો ઈ દિલ દા, ર જ ગત માં, ન જ રા વે;
આ પી, દે મ દદ કિં, તુ ન લા ચા, ર બ ના વે.
હમ દર, દ બ ની જા, ય જ રા સા, થ માં આ વે;
આ શું, કે બ ધા દૂ, ર થી રસ્ તા, જ બ તા વે.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

‘નજર આવે’નું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાગાગા હોવા છતાં નજર+આવે=નજરાવે કરીને લલગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

ગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં

૧	બીતે હુએ લમ્હોં કી કસક સાથ તો હોગી (મહેન્દ્ર કપૂર)
૨	બરબાદ-એ-મુહબ્બત કી દુઆ સાથ લિયે જા (મુહમ્મદ રફી)
૩	બેકસ પે કરમ કીજિયે સરકાર-એ-મદીના (લતા મંગેશકર)
૪	મૌસમ કો ઇશારોં સે બુલા ક્યૂં નહીં લેતે (જગજીત સિંઘ)
૫	યે ઝુલ્ફ અગર ખુલકે બિખર જાયેં તો અચ્છા (મુહમ્મદ રફી)
૬	આજા મેરી બરબાદ મુહબ્બત કે સહારે (નૂરજહાં)
૭	બદનામ ન હો જાયે મુહબ્બત કા ફસાના (સુરિન્દર કૌર)
૮	તદબીર સે બિગડી હુઈ તકદીર બના લે (ગીતા દત્ત)
૯	ભૂલી હુઈ યાદોં મુઝે ઇતના ન સતાઓ (મુકેશ)
૧૦	સુન લી જો ખુદા ને વો દુઆ તુમ તો નહીં હો (જગજીત સિંઘ)
૧૧	જિસ દિન સે ચલા હૂં કભી મુઝ કર નહીં દેખા (જગજીત સિંઘ)
૧૨	દુશ્મન કો ભી સીને સે લગાના નહીં ભૂલે (જગજીત સિંઘ)

(૧૦)

લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાગાગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૩, ૨૦, ૨૭.

છંદ-રચના : લગાગાગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

ગઝલ રૂપે જીવનની દર્દબાની લઈને આવ્યો છું;
બધા સમજી શકે એવી કહાની લઈને આવ્યો છું.
નજરમાં ખારની ખટકી રહ્યો છું ખારની પેઠે;
ગુનો બસ એ જ ફૂલોની જવાની લઈને આવ્યો છું.
(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ગ ઝલ રૂ પે, જી વન ની દર્, દ બા ની લઈ, ને આ વ્યો છું;
બ ધા સમ જી, શ કે એ વી, ક હા ની લઈ, ને આ વ્યો છું.
ન જર માં ખા, ર ની ખટ કી, ર હ્યો છું ખા, ર ની પે ઠે;
ગુ નો બસ એ, જ ફૂ લો ની, જ વા ની લઈ, ને આ વ્યો છું.

લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં

૧	તેરી દુનિયા મેં જીને સે તો બેહતર હૈ કિ મર જાયેં (હેમંતકુમાર)
૨	ટુલા કર ચલ દિયે છક દિન હંસી બન કર જો આયે થે (હેમંતકુમાર)
૩	સુહાની ચાંદની રાતેં હમેં સોને નહીં દેતી (મુકેશ)
૪	ભરી દુનિયા મેં આબિર દિલ કો સમઝાને કહાં જાયેં (મુહમ્મદ રફી)
૫	યમન મેં રહકે વીરાના મેરા દિલ હોતા જાતા હૈ (શમશાદ બેગમ)
૬	સજન રે ઝૂટ મત બોલો ખુદા કે પાસ જાના હૈ (મુકેશ)
૭	બહાએ ચાંદ ને આંસૂ ઝમાના ચાંદની સમઝા (હેમંતકુમાર)
૮	નયી મંઝિલ નયી રાહેં નયા હૈ મેહરબાં અપના (હેમંતકુમાર અને લતા મંગેશકર)
૯	કભી હૈ ગમ કભી ખુશિયાં યહી તો ઝિન્દગાની હૈ (તલત મહમૂદ)

૧૦	કિસી સૂરત લગી દિલ કી બહલ જાએ તો અચ્છા હો (તલત મહમૂદ)
૧૧	મુહબ્બત મેં કશિશ હોગી તો ઇક દિન ઉનકો પા લેંગે (તલત મહમૂદ)
૧૨	મુહબ્બત હી ન જો સમઝે વો ઝાલિમ ખ્યાર ક્યા જાને (તલત મહમૂદ)
૧૩	સુનાઉં કિસ કો અફસાના ન અપના હૈ ન બેગાના (તલત મહમૂદ)
૧૪	ખિલૌના જાન કર તુમ તો મેરા દિલ તોડ જાતે હો (મુહમ્મદ રફી)
૧૫	મુહબ્બત ઝિંદા રહતી હૈ મુહબ્બત મર નહીં સકતી (મુહમ્મદ રફી)
૧૬	ખુદા ભી આસમાં સે જબ ઝમીં પર દેખતા હોગા (મુહમ્મદ રફી)
૧૭	ન ઝટકો ઝુલ્ફ સે પાની યે મોતી ફૂટ જાએંગે (મુહમ્મદ રફી)
૧૮	મુઝે તેરી મુહબ્બત કા સહારા મિલ ગયા હોતા (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશ્કર)
૧૯	જિન્હેં હમ ભૂલના યાહેં વો અકસર યાદ આતે હૈં (મુકેશ)
૨૦	ખયાલોં મેં કિસી કે ઇસ તરહ આયા નહીં કરતે (મુકેશ અને ગીતા દત્ત)
૨૧	મુહબ્બત કરનેવાલોં કા યહી અંજામ હોતા હૈ (શમશાદ બેગમ)
૨૨	જો હમને દાસતાં અપની સુનાઈ આપ ક્યૂં રોએ (લતા મંગેશ્કર)
૨૩	બહારોં ફૂલ બરસાઓ મેરા મેહબૂબ આયા હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૨૪	અગર મુઝસે મુહબ્બત હૈ મુઝે સબ અપને ગમ દે દો (લતા મંગેશ્કર)

(૧૧)

લગ્નાગાગાં લગ્નાગાગાં લગ્નાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૩લગ્નાગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૯

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૩.

છંદ-રચના : લગ્નાગાગાં સંધિનાં ત્રણ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

ન આવી હદ સિતમગરના દમનની;
વટાવી હું ગયો સીમા સહનની.
ધસી આવી હૃદય પર ઊર્મિઓ જ્યાં;
'ગની' મેં ઓથ લઈ લીધી કવનની.
(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

ન આ વી હદ, સિ તમ ગર ના, દ મન ની;
વ ટા વી હું, ગ યો સી મા, સ હન ની.
ધ સી આ વી, હ દય પર ઊર્, મિ ઓ જ્યાં;
ગ ની મેં ઓ, થ લઈ લી ધી, ક વન ની.

લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગા

૧	કહીં ઐસા ન હો દામન જલા લો (જગજીત સિંઘ)
૨	ઉધર સે તુમ ચલે ઔર હમ ઇધર સે (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશ્કર)
૩	સબક જિસકો વફા કા યાદ હોગા (પંકજ ઉધાસ)
૪	તેરે બારે મેં જબ સોચા નહીં થા (જગજીત સિંઘ)

(૧૨)

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંલગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૫, ૨૨.

છંદ-રચના : ગાંલગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

હેમ સો ટચનું હશે પણ યોગ્ય એ ઠરશે નહીં;
જ્યાં લગી ખુદ પથ્થરોથી પાર ઊતરશે નહીં.
માત્ર ઉલ્કાને જ એ ભીતિ રહે છે રાતદિન;
જે હકીકતમાં સિતારા છે કદી ખરશે નહીં.
(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

હે મ સો ટચ, નું હ શે પણ, યો ગ્ય એ ઠર, શે ન હીં;
જ્યાં લ ગી ખુદ, પથ્થરો થી, પાર ઊ તર, શે ન હીં.
માત્ર ઉલ્કા, ને જ એ ભી, તિ ર હે છે, રા ત દિન;
જે હ કી કત, માં સિ તારા, છે ક દી ખર, શે ન હીં.

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

૧	હોશવાલોં કો ખબર ક્યા બેખુદી ક્યા ચીઝ હૈ (જગજીત સિંઘ)
૨	દેખ લી તેરી ખુદાઈ બસ મેરા દિલ ભર ગયા (તલત મહમૂદ)
૩	હૈ યે દુનિયા કૌન-સી ઐ દિલ તુઝે ક્યા હો ગયા (ગીતા દત્ત તથા હેમંતકુમાર)
૪	તૂ નહીં તો ઝિન્દગી મેં ઔર ક્યા રહ જાએગા (ચિત્રા સિંઘ)
૫	તુમ ગગન કે ચન્દ્રમા હો મૈં ધરા કી ધૂલ હૂં (મન્ના ડે અને લતા મંગેશ્કર)
૬	ઐ ખુદા હર ફૈસલા તેરા મુઝે મંઝૂર હૈ (કિશોરકુમાર)
૭	આજ તુમસે દૂર હો કર ઐસે રોયા મેરા ખ્યાર (મુકેશ)
૮	અપની આઝાદી કો હમ હરગિઝ મિટા સકતે નહીં (મુહમ્મદ રફી)
૯	એક મૈં હૂં એક મેરી બેકસી કી શામ હૈ (તલત મહમૂદ)
૧૦	ઐ ગમ-એ-દિલ ક્યા કરું ઐ વહશત-એ-દિલ ક્યા કરું (તલત મહમૂદ)
૧૧	યે મેરા દીવાનાપન હૈ યા મુહબ્બત કા સુરર (મુકેશ)
૧૨	જિતની લિખ્મી થી મુકદ્દર મેં હમ ઉતની પી ચુકે (મુહમ્મદ રફી)
૧૩	ઐ મુહબ્બત ઉનસે મિલને કા બહાના બન ગયા (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશ્કર)
૧૪	ચાર દિન કી ચાંદની થી ફિર અંધેરી રાત હૈ (સુરૈયા)
૧૫	ચુપકે-ચુપકે રાત-દિન આંસૂ બહાના યાદ હૈ (ગુલામ અલી)

(૧૩)

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૩ગાંલગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૯

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૫.

છંદ-રચના : ગાંલગાગા સંધિનાં ત્રણ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

દુઃખને દુઃખ મારું હૃદય ગણશે નહીં;

આપની એ ભેટ અવગણશે નહીં.

પ્રેમ જ્યારે શીખવી દેશે સહન;

દર્દના નખ જખ્મને ખણશે નહીં.

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

દુઃખ ને દુઃખ મા, રું હૃદય ગણ, શે ન હીં;

આ પ ની એ, ભે ટ અવ ગણ, શે ન હીં.

પ્રે મ જ્યા રે, શી ખ વી દે, શે સ હન;

દર્ દ ના નખ, જખ્ મ ને ખણ, શે ન હીં.

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

૧	દિલ કે અરમાં આંસૂઓ મેં બહ ગયે (સલમા આગા)
૨	કૈસે કૈસે હાદસે સહતે રહે (જગજીત સિંઘ)
૩	આપકે પહલૂ મેં આ કર રો દિયે (મુહમ્મદ રફી)
૪	વો રુલા કર હંસ ન પાયા દેર તક (જગજીત સિંઘ)
૫	કોઈ સાગર દિલ કો બહલાતા નહીં (મુહમ્મદ રફી)

(૧૪)

ગાંલગાગા ગાંલગા ગાંલગાગા ગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાંલગાગા-ગા)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૩, ૨૦.

છંદ-રચના : ગાંલગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાંલગાગા ગાંલગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

શૂન્ય, મરીઝ, ગની અને ઘાયલના સમગ્ર સંગ્રહમાંથી આ છંદ ‘ગાંલગાગા ગાંલગા ગાંલગાગા ગાંલગા’ની એકપણ ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ આ છંદના અડધા સ્વરૂપ ‘ગાંલગાગા ગાંલગા’ની એક ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જેનો મતલા અને એક શેર પ્રસ્તુત છે.

વાયરો શોધે સગડ;

ચાલ હે પત્થર ગબડ.

હું ય ઝંઝાવાત છું;

વાયરા રસ્તો પકડ.

(ગઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

વા ય રો શો, ધે સ ગડ;

ચા લ હે પત્, થર ગ બડ.

હું ય ઝં ઝા, વા ત છું;

વા ય રા રસ્, તો પ કડ.

ગાંલગાગા ગાંલગા ગાંલગાગા ગાંલગા

૧	ખો ગયા જાને કહાં આરઝૂઓં કા જહાં (હેમંતકુમાર)
૨	યાદ જબ આયે તેરી અપની ગુઝરી ઝિન્દગી (તલત મહમૂદ)

(૧૫)

ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાગાંલગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૦, ૧૭, ૨૪.

છંદ-રચના : ગાગાંલગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

ઇન્સાનને ઇન્સાનથી બજવી રહી આ જિંદગી;

ઇન્સાનિયતને આજ શી લજવી રહી આ જિંદગી.

પળમાં સિતમ પળમાં ગજબ પળમાં પ્રલય પળમાં કલહ;

પૂછો નહીં કે પાઠ શા લજવી રહી આ જિંદગી.

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

ગણવિભાજન :-

ઇન્ સા ન ને, ઇન્ સા ન થી, બજ વી ર હી, આ જિં દ ગી;

ઇન્ સા નિ યત, ને આ જ શી, લજ વી ર હી, આ જિં દ ગી.

પળ માં સિ તમ, પળ માં ગ જબ, પળ માં પ્ર લય, પળ માં ક લહ;

પૂ છો ન હીં, કે પા ઠ શા, લજ વી ર હી, આ જિં દ ગી.

ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા

૧	ઐ દિલ મુઝે ઐસી જગહ લે ચલ જહાં કોઈ ન હો (તલત મહમૂદ)
૨	કલ યૌદવીં કી રાત થી શબ ભર રહા ચર્યા તેરા (જગજીત સિંઘ - ગુલામ અલી)
૩	ઐ હુસ્ન-એ-બેપરવાહ તુઝે શબનમ કહૂં શોલા કહૂં (ગુલામ અલી)
૪	સોચા નહીં અચ્છા-બુરા દેખા-સુના કુછ ભી નહીં (જગજીત સિંઘ અને ચિત્રા સિંઘ)

(૧૬)

લલગાંલગા લલગાંલગા લલગાંલગા લલગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪લલગાંલગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૦, ૧૭, ૨૪.

છંદ-રચના : લલગાંલગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

ન ધરા સુધી ન ગગન સુધી નહીં ઉન્નતિ ન પતન સુધી;

અહીં આપણે તો જવું હતું ફક્ત એકમેકના મન સુધી.

છે અજબ પ્રકારની જિંદગી કહો એને પ્યારની જિંદગી;

ન રહી શકાય જીવ્યા વિના ન ટકી શકાય જીવન સુધી.

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

ન ધ રા સુ ધી, ન ગ ગન સુ ધી, ન હીં ઉન્ ન તિ, ન પ તન સુ ધી;

અ હીં આ પ ણે, તો જ વું હ તું, ફ ક તે ક મે, ક ના મન સુ ધી.

છે અ જબ પ્ર કા, ર ની જિં દ ગી, ક હો એ ને પ્યા, ર ની જિં દ ગી;

ન ર હી શ કા, ય જી વ્યા વિ ના, ન ટ કી શ કા, ય જી વન સુ ધી.

લઘુ-ગુરુ સમજ:-

આ છંદમાં બે લઘુઅક્ષરો એકસાથે પ્રયુક્ત થયા છે. જે છંદમાં બે લઘુઅક્ષરો એકસાથે પ્રયુક્ત થતા હોય એવા છંદની ગઝલોના અભ્યાસ પરથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં લેવાતી છૂટ વિશેની સમજણ સારી રીતે કેળવી શકાય છે. ખાસ કરીને ગુરુઅક્ષરને જરૂર મુજબ લઘુઅક્ષર ગણવાની છૂટ વિશેની સમજણ સારી રીતે કેળવી શકાય છે.

નહીં, અહીં, કહો, અને, અમે, તમે વગેરે શબ્દો લગા સ્વરૂપના હોવા છતાં લલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

એનાં, એની, એનું, તેનાં, તેની, તેનું, મારો, તારો, મારી, તારી, માટું, તાટું વગેરે શબ્દો ગાગા સ્વરૂપના હોવા છતાં લગા, ગાલ અને લલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

લલગાંલગા લલગાંલગા લલગાંલગા લલગાંલગા

૧	મુઝે દઈ-એ-દિલ કા પતા ન થા મુઝે આપ કિસ લિએ મિલ ગએ (મુહમ્મદ રફી)
૨	વો નહીં મિલા તો મલાલ ક્યા જો ગુઝર ગયા સો ગુઝર ગયા (જગજીત સિંઘ)
૩	મૈં ખયાલ હૂં કિસી ઔર કા મુઝે સોચતા કોઈ ઔર હૈ (મેંહદી હસન - જગજીત સિંઘ - ઉદય શાહ)
૪	કભી યૂં ભી આ મેરી આંખ મેં કિ મેરી નઝર કો ખબર ન હો (જગજીત સિંઘ - ઉદય શાહ)
૫	યે હવા યે રાત યે ચાંદની તેરી છક અદા પે નિસાર હૈ (તલત મહમૂદ)
૬	હૈ ઇસી મેં ખ્યાર કી આબરૂ વો જફા કરેં મૈં વફા કરૂં (લતા મંગેશ્કર)
૭	મૈં તેરી નઝર કા સુરૂર હૂં તુઝે યાદ હો કિ ન યાદ હો (તલત મહમૂદ)
૮	તુઝે ક્યા સુનાઉં મૈં દિલરુબા તેરે સામને મેરા હાલ હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૯	મુઝે તુમસે કુછ ભી ન ચાહિએ મુઝે મેરે હાલ પે છોડ દો (મુકેશ)
૧૦	મુઝે રાત-દિન યે ખયાલ હૈ વો નઝર સે મુઝકો ગિરા ન દે (મુકેશ)

(૧૭)

લંગાલગાગા લંગાલગાગા લંગાલગાગા લંગાલગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪લંગાલગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : લંગાલગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા

ઉદાહરણ :-

મજા ખરી એ મિલન તણી છે કંઈક એવું બને મિલનમાં;

સવાલ ઊઠે હૃદય હૃદયમાં જવાબ આવે નયન નયનમાં.

વિદાય વેળા કોઈની ‘ધાયલ’ વિદાય જે ના દઈ શક્યા’તાં;

હવે એ અશ્રુ રહી રહીને મને રડાવ્યા કરે છે મનમાં.

(ગઝલકાર : અમૃત ‘ધાયલ’)

ગણવિભાજન :-

મ જા ખ રી એ, મિ લન ત ણી છે, કં ઈ ક એ વું, બ ને મિ લન માં;
સ વા લ ઊ ઠે, હ દય હ દય માં, જ વા બ આ વે, ન યન ન યન માં.
વિ દા ય વે ળા, કો ઈ ની ઘા યલ, વિ દા ય જે ના, દ ઈ શ ક્યા તાં;
હ વે એ અશ્ રુ, ર હી ર હી ને, મ ને ર ડા વ્યા, ક રે છે મન માં.

લંગાલગાગા લંગાલગાગા લંગાલગાગા લંગાલગાગા

૧	નસીબ મેં જિસકે જો લિખા થા વો તેરી મેહફિલ મેં કામ આયા (મુહમ્મદ રફી)
૨	હઝાર બાતે કહે ઝમાના મેરી વફા પે યકીન રખના (લતા મંગેશ્કર)
૩	છુપા લો યું દિલ મેં ખ્યાર મેરા કિ જેસે મંદિર મેં લૌ દિયે કી (હેમંતકુમાર અને લતા મંગેશ્કર)
૪	મેરી મુહબ્બત જવાં રહેગી સદા રહી હૈ સદા રહેગી (મુહમ્મદ રફી)
૫	નઝર મેં બિજલીઅદા મેં શોલે જનાબ-એ-આલી મૈં સદકે જાવાં (મુહમ્મદ રફી)
૬	અલી વો કમસિન ઉભર રહા હૈ અલી હૈ ઉસ પર શબાબ આઘા (જગજીત સિંઘ)

છંદ ક્રમાંક ૧૮ થી ૨૨ માં ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા સંધિ જ પ્રયુક્ત થઈ છે એટલે કે ફક્ત ગુરુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રકારના છંદોમાં સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. ખાસ કરીને એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કે જેમાં પહેલા લઘુઅક્ષર પર એક શબ્દ પૂરો થતો હોય અને બીજા લઘુઅક્ષરથી નવો શબ્દ શરૂ થતો હોય એ રીતના પ્રયોગની છૂટ, ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદોમાં જ કરી શકાય છે.

ગણવિભાજનમાં જે ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં એ બે લઘુઅક્ષરો વચ્ચે પણ ખાલી જગ્યાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧૮)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

સાત સમંદર તરવા ચાલી જ્યારે કોઈ નાવ અકેલી;

ઝંઝા બોલી ખમ્મા ખમ્મા હિંમત બોલી અલ્લા બેલી.

કોનો સાથ જીવનમાં સારો 'શૂન્ય' તમે પોતે જ વિચારો;

મહેનત પાછળ બબ્બે બાહુ કિસ્મત પાછળ માત્ર હથેલી.

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

સા ત સ મં દર, તર વા ચા લી, જ્યારે કો ઈ, ના વ અ કે લી;

ઝં ઝા બો લી, ખમ્ મા ખમ્ મા, હિં મત બો લી, અલ્ લા બે લી.

કો નો સા થ જી, વન માં સા રો, શૂન્ ય ત મે પો, તે જ વિ ચા રો;

મ્હે નત પા છળ, બબ્ બે બા હુ, કિસ્ મત પા છળ, માત્ ર હ થે લી.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૯, ૨૭.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

એક સૂકા વૃક્ષ સમો છું પણ ધરતીને લીલીછમ રાખું છું;
વેરી હો ભલે સંજોગ-પવન હું ડાળને અણનમ રાખું છું.
કૃષિકાર જગે કહેવાઉં છું દુર્ગંધ છે મારા વસ્ત્રોમાં;
પણ શ્રમથી ઘસાતાં હાડમહીં ચંદનની ફોરમ રાખું છું.
(ગઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

એક સૂ કા વૃક્ષ, શ સ મો છું પણ, ધર તી ને લી લી, છમ રા ખું છું;
વે રી હો ભ લે, સં જો ગ પ વન, હું ડા ળ ને અણ, નમ રા ખું છું.
કૃષિ કાર જ ગે, કહે વા ઉં છું, દુર્ ગં ધ છે મા, રા વસ્ત્રો માં;
પણ શ્રમ થી ઘ સા, તાં હા ડ મ હીં, ચં દન ની ફો, રમ રા ખું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા અને લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૧૬ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં બીજો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

૧	જિસ દિલ મેં બસા થા ખ્યાર તેરા ઉસ દિલ કો કલી કા તોડ દિયા (મુકેશ તથા લતા મંગેશ્કર)
૨	મैं पल दो पल का शायर हूं पल दो पल मेरी कहानी है (મુકેશ)
૩	हम तुझसे मुहब्बत करके सनम रोते ली रहे हंसते ली रहे (મુકેશ)
૪	छू लेने दो नाज़ुक होठों को कुछ और नहीं है ज़ाम है ये (મુહમ્મદ રફી)
૫	બાબુલ કી દુઆએ લેતી જા જા તુઝકો સુખી સંસાર મિલે (મુહમ્મદ રફી)
૬	દિલ લૂટનેવાલે જાદૂગર અબ મૈને તુઝે પહચાના હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશ્કર)
૭	યા દિલ કી સુનો દુનિયાવાલોં યા મુઝકો અલી યુપ રહને દો (હેમંતકુમાર)
૮	વો પાસ રહે યા દૂર રહે નઝરોં મેં સમાએ રહતે હૈં (સુરૈયા)
૯	ચંદન-સા બદન ચંચલ ચિતવન ધીરે સે તેરા યે મુસ્કાના (મુકેશ)
૧૦	હમ છોડ ચલે હૈં મેહફિલ કો યાદ આએ કલી તો મત રોના (મુકેશ)

૧૧	આ જાઓ તડપતે હૈં અરમાં અબ રાત ગુઝરનેવાલી હૈ (લતા મંગેશકર)
૧૨	જીવન સે ભરી તેરી આંખે મજબૂર કરે જીને કે લિએ (કિશોરકુમાર)
૧૩	સપનોં કી સુહાની દુનિયા કો આંખોં મેં બસાના મુશ્કિલ હૈ (તલત મહમૂદ)
૧૪	ગૈરોં પે કરમ અપનોં પે સિતમ ઐ જાન-એ-વફા યે ઝુલ્મ ન કર (લતા મંગેશકર)
૧૫	યે દિલ હૈ મુહબ્બત કા ખ્યાસા ઇસ દિલ કા તડપના ક્યા કહિએ (મુકેશ)

(૧૯)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

ગોખથી હેઠે ઊતરો ખ્યારા ત્યાં તો પથ્થર લાગો છો;

માનવ રૂપ ધરો છો ત્યારે સાચા ઇશ્વર લાગો છો.

નૌકાને જે પાર ઉતારે એવું ઊંડું પાણી ક્યાં;

કહેવાને તો હમણાં કહી દઉં આપ સમંદર લાગો છો.

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ગો ખ થી હે ઠે, ઊત રો ખ્યા રા, ત્યાં તો પથ્ થર, લા ગો છો;

મા નવ રૂ પ ધ, રો છો ત્યા રે, સા ચા ઇશ્ વર, લા ગો છો.

નૌ કા ને જે, પા ર ઉ તા રે, એ વું ઊં ડું, પા ણી ક્યાં;

કહે વા ને તો, હમ ણાં કહી દઉં, આ પ સ મં દર, લા ગો છો.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	ચાંદી કી દીવાર ન તોડી ખ્યાર ભરા દિલ તોડ દિયા (મુકેશ)
૨	ફૂલ તુમ્હે ભેજા હૈ ખત મેં ફૂલ નહીં મેરા દિલ હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશ્કર)
૩	ક્યા મિલિયે ઐસે લોગોં સે જિનકી ફિતરત છુપી રહે (મુહમ્મદ રફી)
૪	તન્હા-તન્હા દુખ ઝેલેંગે મેહફિલ-મેહફિલ ગાએંગે (ગુલામ અલી - જગજીત સિંઘ - ઉદય શાહ)
૫	તેરી ચમકતી આંખોં કે આગે યે સિતારે કુછ ભી નહીં (તલત મહમૂદ અને લતા મંગેશ્કર)
૬	ચેહરા હૈ યા ચાંદ ખિલા હૈ ઝુલ્ફ ઘનેરી છાંવ હૈ ક્યા (કિશોરકુમાર)

(૨૦)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

આખો દિ' યત્નો હસવાના;

અડધી રાતે ડૂસકાં છાનાં.

ફૂલ ગુલાબી હૈયા પાછળ;

જખ્મોના અણખૂટ ખજાના.

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

આ ખો દિ યત્, નો હસ વા ના;
અડ ધી રા તે, રૂસ કાં છા નાં.
ફૂ લ ગુ લા બી, હૈ યા પા છળ;
જખ્ મો ના અણ, ખૂ ટ ખ જા ના.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ:-

પંક્તિને અંતે આવતા અનુસ્વારની છૂટ અનુસ્વારના નિયમોને આધીન લઈ શકાય છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

હું એક મજાનું રમકડું છું;
મનમાં આવે ત્યાં રખડું છું.
અભિમાન મને મંજૂર નથી;
ક્યારેક છતાં વે અકડું છું.
(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

ગણવિભાજન :-

હું એ ક મ જા, નું ર મ ક ડું છું;
મન માં આ વે, ત્યાં રખ ડું છું.
અ ભિ મા ન મ ને, મં જૂ ર ન થી;
ક્યા રે ક છ તાં, વે અક ડું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાગાંલલગા, લલગાંગાગા અને લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૮ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં પહેલો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

૧	દૈર-ઓ-હરમ મેં બસનેવાલોં (જગજીત સિંધ)
૨	સચ્ચી બાત કહી થી મૈને (જગજીત સિંધ)
૩	ચાક જિગર કે સી લેતે હૈં (જગજીત સિંધ)
૪	ગમ કા ફસાના કિસકો સુનાએ (શમશાદ બેગમ)

(૨૧)

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૯.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

હોઠે ભાવ ને હૈયે વ્યંગ;

વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ.

અંગત વાતો વ્યક્ત ન કર;

‘શૂન્ય’ થશે મર્યાદાભંગ.

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

હો ઠે ભા વ ને, હૈ યે વ્યંગ;
વા હ રે દુનિ યા, તા રા ઢંગ.
અં ગત વા તો, વ્યક્ત ન કર;
શૂન્ ય થ શે મર, યા દા ભંગ.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંગાગાલલ અને ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

ગઝલના છંદોમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરનું અલગ અસ્તિત્વ ન હોવાથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગથી ન ગણતાં તે પહેલાંના ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	સબ કી બાર્તે સુનતા હૂં (ઉદય શાહ)
૨	કિતની સુન્દર દિખતી હો (ઉદય શાહ)
૩	ઘર આયા મેરા પરદેસી (લતા મંગેશ્કર)

(૨૨)

ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાગાંગાગા-ગાગા)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૫, ૨૩.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા બે ગુરુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાગાંગાગા ગાગાં) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

મોટે ભાગે આ છંદ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થયેલો જોવા મળે છે કે જેની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ લગાગાગા ગાગાલ લગાગાગા

ઉદાહરણ :-

સાચી છે મહોબ્બત તો એક એવી કલા મળશે;

મળવાના વિચારોમાં મળવાની મજા મળશે.

દુનિયાના દુઃખો તારો આઘાત ભુલાવે છે;

નહોતી એ ખબર અમને આ રીતે દવા મળશે.

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

ગણવિભાજન :-

સા ચી છે મ હોબ્, બત તો, એ કે વી ક લા, મળ શે;

મળ વા ના વિ ચા, રો માં, મળ વા ની મ જા, મળ શે.

દુનિ યા ના દુઃ ખો, તા રો, આ ઘા ત ભુ લા, વે છે;

ન્હો તી એ ખ બર, અમ ને, આ રી તે દ વા, મળ શે.

ઉપરોક્ત છંદ ‘ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં’ મોટે ભાગે ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપે જ પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. ‘મરીઝ’ની ઉપરોક્ત ગઝલ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં જ છે.

ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં

૧	હોટોં સે છૂ લો તુમ મેરા ગીત અમર કર દો (જગજીત સિંઘ)
૨	ઐ મેરે દિલ-એ-નાદાં તૂ ગમ સે ન ઘબરાના (લતા મંગેશ્કર)
૩	બચપન કી મુહબ્બત કો દિલ સે ન જુદા કરના (લતા મંગેશ્કર)
૪	ટૂટે હુએ ખ્વાબોં ને હમકો યે સિખાયા હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૫	હમ દર્દ કા અફસાના દુનિયા કો સુના દેંગે (શમશાદ બેગમ)

ઉપરોક્ત યાદી પૈકી ગીત ક્રમાંક ૧ ‘ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે જ્યારે બાકીના ગીત ક્રમાંક ૨ થી ૫ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે.

(૨૩)

ગાગાંલગા લગાંગા ગાગાંલગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(ગાગાંલગા+લગાંગા)

પ્રકાર : મિશ્ર-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૯, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : અનુક્રમે ગાગાંલગા અને લગાંગા સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (ગાગાંલગા લગાંગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ ગાલગાગા ગાગાલ ગાલગાગા

ઉદાહરણ :-

છે કાંઈ જિંદગીમાં તો એ જ છે સહારો;
એક યાદ છે તમારી એક શ્વાસ છે અમારો.
ઝખ્મોને દિલમાં રાખું કે અશ્રુઓને રાખું;
મે'માન છે હજારો ને એક છે ઉતારો.
(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

ગણવિભાજન :-

છે કાં ઈ જિં, દ ગી માં, તો એ જ છે, સ હા રો;
એક યા દ છે, ત મા રી, એક શ્વા સ છે, અ મા રો.
ઝખ્ મો ને દિલ, માં રા ખું, કે અશ્ રુ ઓ, ને રા ખું;
મે મા ન છે, હ જા રો, ને એ ક છે, ઉ તા રો.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

‘એક’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાલ થાય છે પરંતુ જરૂર મુજબ ગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં ‘એક’ શબ્દ ગા અને ગાલ એ બંને સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે.

ગાગાંલગા લગાંગા ગાગાંલગા લગાંગા

૧	એ દિલ મુઝે બતા દે તૂ કિસ પે આ ગયા હૈ (ગીતા દત્ત)
૨	બૂંદેં નહીં સિતારે ટપકે હૈં કહકશાં સે (મુહમ્મદ રફી)

૩	ઓ દૂર જાનેવાલે વાદા ન ભૂલ જાના (સુરૈયા)
૪	જિસ મોડ પર કિયે થે હમને કરાર બરસોં (ચિત્રા સિંઘ)
૫	ઝાલિમ ઝમાના મુઝકો તુમસે છુડા રહા હૈ (શ્યામકુમાર અને સુરૈયા)
૬	દુખ-સુખ થા એક સબ કા અપના હો યા બેગાના (પંકજ ઉઘાસ)
૭	તકદીર કા ફસાના જા કર કિસે સુનાયેં (મુહમ્મદ રફી)
૮	ઇન્સાફ કી ડગર પે બચ્યો દિખાઓ ચલકે (હેમંતકુમાર)

(૨૪)

લલગાંલગા લગાંગા લલગાંલગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(લલગાંલગા+લગાંગા)

પ્રકાર : મિશ્ર-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૯, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લલગાંલગા અને લગાંગા સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (લલગાંલગા લગાંગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા

ઉદાહરણ :-

બહુમાન જિંદગીનું તેં કર્યું સ્વમાન આપી;
ઓ વિધિ દરિદ્રતા પણ બહુ મૂલ્યવાન આપી.
મને જૂઠી આશ દઈને ન જીવાડ ઓ જમાના;
ન જમીન ઝૂંટવી લે ફકત આસમાન આપી.
(ગઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

બ હુ મા ન જિં, દ ગી નું, તેં કર્યું સ્વ મા, ન આ પી;
ઓ વિ ધિ દ રિ, દ્ર તા પણ, બ હુ મૂ લ્ય વા, ન આ પી.
મ ને જૂ ઠી આ, શ દઈ ને, ન જી વા ડ ઓ, જ મા ના;
ન જ મી ન ઝૂં, ટ વી લે, ફ ક તા સ મા, ન આ પી.

લલગાંલગા લગાંગા લલગાંલગા લગાંગા

૧	જો ગુઝર રહી હૈ મુઝ પર ઉસે કૈસે મૈ બતાઉં (મુહમ્મદ રફી)
૨	મુઝે ઈશ્ક હૈ તુઝીસે મેરી જાન ઝિન્દગાની (મુહમ્મદ રફી)
૩	મેરે દિલ મૈ આજ ક્યા હૈ તૂ કહે તો મૈ બતા દૂં (કિશોરકુમાર)

(૨૫)

ગાંલલગા લગાંલગા ગાંલલગા લગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(ગાંલલગા+લગાંલગા)

પ્રકાર : મિશ્ર-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૩, ૨૦.

છંદ-રચના : અનુક્રમે ગાંલલગા અને લગાંલગા સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (ગાંલલગા લગાંલગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

મારા અસીમ દર્દની કોઈ જે કલ્પના કરે;
પ્રેમ-પીડિતને કાજ એ રાત-દિવસ દુઆ કરે.
તારી દશાને દુર્દશા જેઓ ગણે છે હે 'ગની';
તેની મનોદશા ઉપર મારો ખુદા દયા કરે.
(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

મા રા અ સી, મ દર્ દ ની, કો ઈ જે કલ્, પ ના ક રે;
પ્રે મ પી ડિત, ને કા જ એ, રા ત દિ વસ, દુ આ ક રે.
તા રી દ શા, ને દુર્ દ શા, જે ઓ ગ ણે, છે હે ગ ની;
તે ની મ નો, દ શા ઉ પર, મા રો ખુ દા, દ યા ક રે.

ગાંલલગા લગાંલગા ગાંલલગા લગાંલગા

૧	જબ સે ચલે ગયે હૈ વો ઝિન્દગી ઝિન્દગી નહીં (સુરૈયા)
૨	આંધિયાં ગમ કી યૂં ચલી બાગ ઉજડ કે રહ ગયા (નૂરજહાં)

(૨૬)

ગાગાં લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં

તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૨(લલગાગાં+લગાલગાં)

પ્રકાર : મિશ્ર-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૯, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લલગાગાં અને લગાલગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (લલગાગાં લગાલગાં) બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા

ઉદાહરણ :-

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે;
સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે.
સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે;
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે.
(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

ગણવિભાજન :-

બસ એ, ટ લી સ મજ, મ ને પર વર, દિ ગા ર દે;
સુખ જ્યા, રે જ્યાં મ ળે, ત્યાં બ ધા ના, વિ ચા ર દે.
સૌ પથ્, થ રો ના બો, જ તો ઊંચ કી, લી ધા અ મે;
અમ ને, ન મા વ વા, હો તો ફૂ લો, નો ભા ર દે.

ગાગાં લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં

૧	ઉનકે ખયાલ આયે તો આતે ચલે ગયે (મુહમ્મદ રફી)
૨	અબ ક્યા મિસાલ દૂં મૈં તુમ્હારે શબાબ કી (મુહમ્મદ રફી)
૩	મિલતી હૈ ઝિન્દગી મૈં મુહબ્બત કલી-કલી (લતા મંગેશ્કર)
૪	હમ હૈ મતા-એ-કૂચા-ઓ-બાઝાર કી તરહ (લતા મંગેશ્કર)
૫	જાના થા હમસે દૂર બહાને બના લિયે (લતા મંગેશ્કર)
૬	મૈં ઝિન્દગી કા સાથ નિભાતા ચલા ગયા (મુહમ્મદ રફી)

છંદ ક્રમાંક ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં છેલ્લી સંધિ લલગાગાં પ્રયુક્ત થાય છે. આ છેલ્લી સંધિ લલગાગાં ના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી છેલ્લી સંધિ લલગા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો અથવા એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. આમ છંદ ક્રમાંક ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં છેલ્લી સંધિ લલગા અને ગાગા એ બંને સ્વરૂપે સ્વીકાર્ય છે.

(૨૭)

લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(લગાલગાં+લલગાગાં)-ગા

પ્રકાર : મિશ્ર-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૫, ૧૧, ૧૭.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લગાલગાં અને લલગાગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (લગાલગાં લલગાગાં) બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

ઈલાજ મારી તુમાખીનો કોઈ થઈ તો શકે;

ખુદા કરે કે એ દુશ્મન હો જેનું કામ પડે.

હજાર દઈ છે એવાં જે યુપ રહીને સહ્યાં;

ગઝલની હદમાં નથી કોણ એ ગઝલમાં લખે.

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

ગણવિભાજન :-

ઈ લા જ મા, રી તુ મા ખી, નો કો ઈ થઈ, તો શ કે;

ખુ દા ક રે, કે એ દુશ મન, હો જે નું કા, મ પ ડે.

હ જા ર દર્, દ છે એ વાં, જે યુપ ર હી, ને સ હ્યાં;

ગ ઝલ ની હદ, માં ન થી કો, ણ એ ગ ઝલ, માં લ ખે.

લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં લલગા

૧	કભી કિસીકો મુકમ્મલ જહાં નહીં મિલતા (ભૂપિન્દર સિંઘ)
૨	ઝુકી-ઝુકી સી નઝર બેકરાર હૈ કિ નહીં (જગજીત સિંઘ)
૩	વો દિલ હી ક્યા તેરે મિલને કી જો દુઆ ન કરે (જગજીત સિંઘ - ઉદય શાહ)
૪	કિસી કી યાદ મેં દુનિયા કો હૈ ભુલાએ હુએ (મુહમ્મદ રફી)
૫	ગરીબ જાન કે હમકો ન તુમ મિટા દેના (મુહમ્મદ રફી અને ગીતા દત્ત)
૬	કભી-કભી મેરે દિલ મેં ખયાલ આતા હૈ (મુકેશ)
૭	કિસી નઝર કો તેરા ઇન્તઝાર આજ ભી હૈ (ભૂપિન્દર સિંઘ અને લતા મંગેશ્કર)

છંદ ક્રમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં પહેલી સંધિ ગાલગાગાં પ્રયુક્ત થાય છે કે જેમાં મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલગાગાં) પર સ્થિત છે. લલગાગાં સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરતાં લલલગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ગઝલના છંદોમાં બે થી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા નથી. આ આધાર પર લલલગાગાં સંધિના બીજા અને ત્રીજા લઘુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં લગાગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો સમાવેશ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિની યાદીમાં થઈ જ ગયો છે, પરંતુ લલલગાગાં સંધિના પહેલા અને બીજા લઘુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં ગાલગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલગાગાં) પર સ્થિત છે. ગાલગાગાં સંધિ કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર સ્થિત છે એનો પ્રયોગ ષટ્કલ સંધિ લલગાગાં અને લગાલગાં સાથે મિશ્ર રૂપે જ થયેલો જોવા મળે છે. ષટ્કલ સંધિ લલગાગાં અને લગાલગાં નાં પદ્યભાર પણ સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર જ સ્થિત છે. છંદ ક્રમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં કોઈકવાર પહેલી સંધિ ગાલગાગાં ના સ્થાન પર લગાગાગાં પણ પ્રયુક્ત થયેલી જોવા મળે છે.

(૨૮)

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+૪લલગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૩

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨, ૧૮.

છંદ-રચના : લલગાગાં સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

દુઃખ વગર દર્દ વગર દુઃખની કશી વાત વગર;

મન વલોવાય છે ક્યારેક વલોપાત વગર.

આ કલા કોઈ શીખે મિત્રો કનેથી ‘ઘાયલ’;

વેર લેવાય છે શી રીતે વસૂલાત વગર.

(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

ગણવિભાજન :-

દુઃખ વ ગર દર્, દ વ ગર દુઃખ, ની ક શી વા, ત વ ગર;

મન વ લો વા, ય છે ક્યારે, ક વ લો પા, ત વ ગર.

આ ક લા કો, ઈ શી ખે મિત્ર, રો ક ને થી, ઘા યલ;

વે ર લે વા, ય છે શી રી, તે વ સૂ લા, ત વ ગર.

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગા

૧	આપકો પ્યાર છુપાને કી બુરી આદત હૈ (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોંસલે)
૨	ઠહરિએ હોશ મેં આ લૂં તો ચલે જાઇએગા (મુહમ્મદ રફી અને સુમન કલ્યાણપુર)
૩	પ્યાર મુઝસે જો કિયા તુમને તો ક્યા પાઓગી (જગજીત સિંઘ)
૪	રસ્મ-એ-ઉલ્ફત કો નિભાએં તો નિભાએં કૈસે (લતા મંગેશકર)
૫	આંખ સે આંખ મિલા બાત બનાતા ક્યૂં હૈ (ચિત્રા સિંઘ)

૬	કોઈ એ કેસે બતાવેં કિ વો તન્હા ક્યૂં હૈ (જગજીત સિંઘ)
૭	ઝિન્દગી પ્યાર કી દો-ચાર ઘડી હોતી હૈ (હેમંતકુમાર)
૮	ઝિન્દગીભર નહીં ભૂલેગી વો બરસાત કી રાત (મુહમ્મદ રફી તથા લતા મંગેશ્કર)
૯	દિલ ને ફિર યાદ કિયા બર્ક સી લહરાઈ હૈ (મુહમ્મદ રફી, મુકેશ અને સુમન કલ્યાણપુર)
૧૦	ઝિન્દગી જબ ભી તેરી બઝ્મ મેં લાતી હૈ હમેં (તલત અઝીઝ)
૧૧	જુસ્તજૂ જિસકી થી ઉસકો તો ન પાયા હમને (આશા ભોંસલે)

(૨૯)

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+૩લલગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨.

છંદ-રચના : લલગાગાં સંધિના ત્રણ આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

તારી નજદીક અવાયું લાગે;

એય ક્યાંથી કે મળાયું લાગે.

આમ ક્યારેક મળે તોય ઘણું;

કેંક અંશે તો જીવાયું લાગે.

(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

ગણવિભાજન :-

તા રી નજ દી, ક અ વા યું, લા ગે;
એ ય ક્યાં થી, કે મ ળા યું, લા ગે.
આ મ ક્યા રે, ક મ ળે તો, ય ધ ણું;
કેં ક અં શે, તો જી વા યું, લા ગે.

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગા

૧	અહલ-એ-દિલ યૂં ભી નિભા લેતે હૈં (ભૂપિન્દર સિંઘ તથા લતા મંગેશ્કર)
૨	કેસે લિખ્મોગે મુહબ્બત કી કિતાબ (પંકજ ઉધાસ)
૩	ઝિન્દગી તુઝકો મનાને નિકલે (ચંદનદાસ)
૪	ફિર મુઝે દીદા-એ-તર યાદ આયા (તલત મહમૂદ)

(૩૦)

ગાલગાગાં લગાલગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+લલગાગાં+લગાલગાં+લલગાગાં-ગા

પ્રકાર : મિશ્ર-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લલગાગાં, લગાલગાં અને લલગાગાં સંધિનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

ભક્તિના મોહમાં ફસાયો છું;
એટલે ગોખમાં ચણાયો છું.
માત્ર એક ઈંટનો જ દાવો છે;
દોસ્ત મેં ક્યાં કહ્યું કે પાયો છું.
(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ભક્તિ ના મો, હ માં ફ સા, યો છું;
એ ટ લે ગો, ખ માં ચણા, યો છું.
માત્ર એક ઈં, ટ નો જ દા, વો છે;
દોસ્ત મેં ક્યાં, ક હું કે પા, યો છું.

ગાલગાગાં લગાલગાં લલગા

૧	તુમકો દેખા તો ચે ખયાલ આયા (જગજીત સિંઘ)
૨	દિલ-એ-નાદાં તુઝે હુઆ ક્યા હૈ (તલત મહમૂદ)
૩	સબ્ર હમસે ઝરા નહીં હોતા (ઉદય શાહ - ધારા શાહ)
૪	રાત ભી નીંદ ભી કહાની ભી (ચિત્રા સિંઘ)
૫	દો ઘડી વો જો પાસ આ બૈઠે (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશ્કર)
૬	ફિર છિડી રાત બાત ફૂલોં કી (તલત અઝીઝ અને લતા મંગેશ્કર)

અત્યાર સુધીમાં આપણે ગઝલના ૩૦ છંદોનો અભ્યાસ કરી ગયા. લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણતાં છંદ ક્રમાંક ૨૫ સિવાય બધા જ અખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે સ્થિત છે અને બધા જ ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) ફક્ત લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી જ પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહે છે જે સ્વીકાર્ય છે. છંદ ક્રમાંક ૨૫ માં સંધિના મિશ્રણના કારણે પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહેલી છે અને તેથી જ એમાં પદ્યભાર અનુક્રમે ૭ અને ૫ માત્રાના અંતર પર સ્થિત છે. જે છંદમાં સંધિના મિશ્રણના કારણે પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા જેટલી વધુ હશે એટલી એ છંદની પ્રવાહિતા અને ગેય-તત્વ પણ ઓછાં થઈ જશે અને એ છંદની પ્રચલિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ જશે.

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street, Navsari – 396445, Gujarat – India.

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

: Websites :

<http://www.udayshahghazal.com/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazal/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazals/>

<https://sites.google.com/site/udayshahxyz/>